



ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ  
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ  
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ  
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΓΕΩΡΓΙΑ Κ. ΔΕΛΛΗ

A.M. 201502

**Πέντε οχυρώσεις του 7ου - 9ου αιώνα στη βόρεια ακτή της Σάμου.  
Συμβολή στην οχυρωματική αρχιτεκτονική των μεταβατικών χρόνων  
στο Αιγαίο.**



ΕΡΓΑΣΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΤΗΣΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΤΙΤΛΟΥ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ  
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ – ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΟΥ, ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ (Επόπτρια)

Π.ΠΕΤΡΙΔΗΣ, ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΗΣ .ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

Σ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2018

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΓΕΩΡΓΙΑ Κ. ΔΕΛΛΗ

A..M 201502

**Πέντε οχυρώσεις του 7ου - 9ου αιώνα στη βόρεια ακτή της  
Σάμου. Συμβολή στην οχυρωματική αρχιτεκτονική των  
μεταβατικών χρόνων στο Αιγαίο.**

ΕΡΓΑΣΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΤΗΣΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΤΙΤΛΟΥ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ  
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ: Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ – ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΟΥ (*Καθηγήτρια Βυζαντινής  
Αρχαιολογίας*)

Π. ΠΕΤΡΙΔΗΣ (*Αναπληρωτής Καθηγητής Βυζαντινής  
Αρχαιολογίας*)

Σ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ (*Επίκουρος Καθηγητής Τμήματος Αρχιτεκτόνων του Πανεπιστημίου  
Πατρών*)

ΑΘΗΝΑ 2018

## Περιεχόμενα

|                                                 |     |
|-------------------------------------------------|-----|
| Πρόλογος .....                                  | 76  |
| Εισαγωγή .....                                  | 78  |
| Α. Γεωμορφολογία .....                          | 78  |
| Β. Η Έρευνα .....                               | 79  |
| Ιστορικό Πλαίσιο .....                          | 81  |
| Α΄ Μέρος .....                                  | 92  |
| Οι οχυρώσεις.....                               | 92  |
| Καστράκι στη θέση Ποτάμι Καρλοβάσου .....       | 92  |
| Κάστρο στη θέση Καστροβούνι.....                | 94  |
| Κάστρο Λαζάρου .....                            | 97  |
| Κάστρο Λουλούδας.....                           | 102 |
| Οχύρωση στη θέση Προφήτης Ηλίας .....           | 103 |
| Β΄ Μέρος.....                                   | 105 |
| Η θέση των οχυρώσεων .....                      | 105 |
| Αξιοποίηση του χώρου.....                       | 107 |
| Κατασκευή .....                                 | 108 |
| Εγκαταστάσεις (Ναοί και κοσμικά κτίσματα) ..... | 110 |
| Καστράκι στη θέση Ποτάμι Καρλοβάσου.....        | 110 |
| Κάστρο στη θέση Καστροβούνι .....               | 110 |
| Κάστρο Λαζάρου.....                             | 111 |
| Κάστρο Λουλούδας .....                          | 111 |
| Οχύρωση στη θέση Προφήτης Ηλίας.....            | 113 |
| Συμπεράσματα .....                              | 114 |
| Συντομογραφίες Περιοδικών – Σειρών.....         | 117 |
| Βιβλιογραφία .....                              | 118 |
| Παράρτημα.....                                  | 125 |
| Χρονολόγιο .....                                | 125 |
| Κατάλογος Στρατηγών Θέματος Σάμου *             | 126 |
| Κατάλογος Επισκόπων Σάμου.....                  | 127 |

|                        |     |
|------------------------|-----|
| Παράρτημα Εικόνων..... | 128 |
| Κατάλογος Εικόνων..... | 173 |

## Πρόλογος

Η παρούσα εργασία αφορά στη μελέτη μιας σειράς οχυρώσεων στη βόρεια ακτογραμμή της Σάμου σε μια προσπάθεια να διερευνηθεί η ιστορία και χρήση τους στο πλαίσιο των πολεμικών, κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών εξελίξεων μεταξύ του 7ου και 9ου αιώνα στον αιγαιακό χώρο. Στην παρούσα μελέτη θα παρουσιαστούν πέντε οχυρώσεις που βρίσκονται σε υψώματα των ορεινών όγκων κατά μήκος της βόρειας ακτής της Σάμου. Η επιλογή των οχυρώσεων έγινε έπειτα από επίσκεψη της γράφουσας το 2012 στο νησί, οπότε και δημιουργήθηκε το ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την οχυρωματική αρχιτεκτονική του νησιού. Η γράφουσα έχει εκπονήσει στο παρελθόν πτυχιακή εργασία με θέμα "Τα Κάστρα Λαζάρου και Λουλούδας στο όρος Καρβούνη Σάμου. Συμβολή στη μελέτη της οχυρωματικής των Σκοτεινών Αιώνων στο Αιγαίο". Στην παρούσα διπλωματική αναφερόμαστε ξανά στις δυο αυτές οχυρώσεις μαζί με τρεις νέες θέσεις, σε μια προσπάθεια συνθετικής μελέτης των καλύτερα σωζόμενων οχυρώσεων της βόρειας ακτής του νησιού. Ένας ακόμη λόγος που μας ώθησε στην παρούσα μελέτη είναι ότι οι οχυρώσεις της Σάμου δεν είναι ευρέως γνωστές. Ενδεικτικά αναφέρουμε πως κατά την περιήγησή μας στο νησί αναζητώντας τα κατάλοιπα των μνημείων, απευθυνθήκαμε στους κατοίκους των παραπλήσιων κοινοτήτων, χωρίς ωστόσο και οι ίδιοι να μπορούν να μας κατευθύνουν. Το πρόβλημα λύθηκε μετά τη συνάντησή μας με κτηνοτρόφους και κυνηγούς που γνώριζαν τις περιοχές αυτές και με αρκετή προθυμία μας έδειξαν τις θέσεις. Η οχύρωση στη θέση Καστροβούνι και η μικρή οχύρωση του Προφήτη Ηλία δεν αποτελούν αντικείμενο εκτεταμένης μελέτης παρά μόνο αναφοράς σε διάφορα έργα. Οι υπόλοιπες οχυρώσεις που αναφέρονται εδώ έχουν δημοσιευτεί. Το αποτέλεσμα της έρευνας βασίζεται σε επιτόπια έρευνα των καταλοίπων, κυρίως με βάση την τοπογραφία και σε συνδυασμό με τις ιστορικές πηγές. Δεν έχει διεξαχθεί εκτεταμένη ανασκαφή σε καμία από τις οχυρώσεις, ενώ μόνο από τη θέση Καστροβούνι συλλέχθηκε κεραμική η οποία και παραδόθηκε στην ΕΦΑ Σάμου και Ικαρίας.

Για την παρούσα διπλωματική εργασία δόθηκε στη γράφουσα άδεια μελέτης και φωτογράφισης από την ΕΦΑ Σάμου και Ικαρίας, για την οποία ευχαριστώ θερμά τον έφορο κ. Παναγιώτη Χατζηδάκη.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω την κα. Μαρία Ξανθοπούλου και τον κ. Πλάτωνα Πετρίδη για το χρόνο τους και τη βοήθεια τους στην αναγνώριση της κεραμικής που συλλέχθηκε από τη θέση Καστροβούνι.

Ευχαριστώ τον κ. Ιωάννη Τρύφωνος, κάτοικο του χωριού Βουρλιώτες Σάμου, για την βοήθεια που προσέφερε κατά την ανάβαση στο Όρος Καρβούνη και τον εντοπισμό των Κάστρων Λαζάρου και Λουλούδας καθώς επίσης και τον κ. Λευτέρη Μωραΐτη για την βοήθεια του στην ανάβαση στη θέση Καστροβούνι.

Τέλος, ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην κα. Ευαγγελία Μαυρίκου, αρχαιολόγο της ΕΦΑ Σάμου και Ικαρίας για την αμέριστη βοήθεια που προσέφερε για την εκπόνηση αυτής της εργασίας καθώς και για την βοήθεια της κατά την ανάβαση στη θέση Καστροβούνι.

Η επιτόπια έρευνα πραγματοποιήθηκε τον Σεπτέμβριο του 2016. Η ανάβαση στις θέσεις Κάστρο Λουλούδας, Προφήτης Ηλίας, Καστροβούνι, Καστράκι Ποταμού ολοκληρώθηκε

κανονικά, ωστόσο στο Κάστρο Λαζάρου, λόγω δυσμενών συνθηκών (σαθρό έδαφος, απουσία μονοπατιού) , η ανάβαση δεν ολοκληρώθηκε.

Οι εικόνες των οποίων η προέλευση δεν αναφέρεται στον κατάλογο εικόνων είναι της γράφουσας.

## Εισαγωγή

### Α. Γεωμορφολογία

Η Σάμος, νησί του βορειοανατολικού Αιγαίου βρίσκεται στα ανατολικά του Ικάριου Πελάγους σε πολύ κοντινή απόσταση από τα μικρασιατικά παράλια (Χάρτης 1). Ανήκει στον νομό Σάμου με πρωτεύουσα την Σάμο (παλαιότερη ονομασία Βαθύ). Σε σχέση με την απέναντι μικρασιατική ακτή βρίσκεται ανάμεσα στην πόλη της Εφέσου (βόρεια) και της Μιλήτου (νότια) ενώ απέχει από την ακτή 1,8 χλμ. στο μέγιστο και περί τα 750μ. στο ελάχιστο σημείο της. Δυτικά της βρίσκονται οι «Κορασσίαι» ή «Κορσεαί Νήσοι» (σήμερα γνωστές ως Φούρνοι) και δυτικότερα από αυτούς η Ικαρία. Η Σάμος έχει οπτική επαφή και με τις δυο θέσεις. Βόρειά της βρίσκεται η Χίος και νότια η Πάτμος και η Λέρος. Η Σάμος είναι το δωδέκατο σε μέγεθος νησί της Μεσογείου και ένα από τα μεγαλύτερα του Αιγαίου. Το μέγιστο μήκος της φτάνει τα 45 χλμ. στον άξονα δύσης – ανατολής και το μέγιστο πλάτος είναι στα 19 χλμ. στον άξονα βορρά – νότου. Έχει δυο μεγάλους ορεινούς όγκους τον Κέρκη ή Κερκετέα (1,433μ.) στα δυτικά και τον Καρβούνη (1,153μ.) στο κέντρο (Χάρτης 2). Ίσως κανένα άλλο νησί στο Αιγαίο (με εξαίρεση την Κρήτη βέβαια) δεν έχει τόσο ψηλά και απότομα βουνά. Οι δυο αυτοί ορεινοί όγκοι καλύπτουν σχεδόν την μισή έκταση του νησιού, ωστόσο αυτό δεν αποτέλεσε ιδιαίτερο πρόβλημα για τους κατοίκους του. Τα βουνά αυτά είναι καλυμμένα με πυκνά δάση αποτελούμενα από διάφορα είδη δέντρων που φύονται σε διαφορετικά υψόμετρα. Ο Κέρκης και ο Καρβούνης ήδη από την αρχαιότητα αποτελούν κύριες πηγές εκμετάλλευσης ξυλείας. Μέχρι και το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η οικονομία του Καρλοβάσου στηριζόταν στην εκμετάλλευση της ξυλείας που παρήγε η δυτική πλευρά του Καρβούνη<sup>1</sup> (Εικ. 1). Μεταξύ των δυο ορεινών όγκων υπάρχουν ανοιχτές πεδιάδες κατάλληλες για καλλιέργεια ενώ στα χαμηλότερα υψόμετρα των βουνών καλλιεργούνται ελιές. Ειδικότερα ο Καρβούνης αποτελείται στο μεγαλύτερο μέρος του από καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Εδώ καλλιεργούνται τα αμπέλια από τα οποία παράγεται το περίφημο σαμιώτικο κρασί.

Το κλίμα του νησιού είναι ξηρό με σχετικά ψυχρούς χειμώνες, υψηλό ποσοστό βροχόπτωσης και χιόνι λίγες μέρες το χρόνο και σε μεγάλα υψόμετρα. Το καλοκαίρι είναι ήπιο. Το χαρακτηριστικό του κλίματος της Σάμου είναι η διαφορά μεταξύ του βορεινού τμήματος και του νοτίου. Λόγω της ύπαρξης των δύο ορεινών όγκων η βροχόπτωση δεν μετακινείται ομοιόμορφα σε όλη την έκταση του νησιού. Έτσι το βόρειο τμήμα του νησιού είναι καταπράσινο και με υψηλή υγρασία ειδικά κατά τους χειμερινούς μήνες ενώ το νότιο είναι ξερό και ζεστό.

Αξίζει να αναφερθεί πως η ονομασία Κέρκης προέρχεται από το ρήμα κέρκω ή κρέκω που σημαίνει βροντώ, χτυπώ και δηλώνει τον έντονο ήχο που παράγεται από τα κύματα της θάλασσας που χτυπούν τους πρόποδες του σε συνδυασμό με τους ανέμους. Ένα χαρακτηριστικό του Κέρκη που είναι πραγματικά πολύ ενδιαφέρον, είναι ότι αποτελείται

---

<sup>1</sup> Στο Καρλόβασι μέχρι και τα μέσα περίπου του 20<sup>ου</sup> αιώνα λειτουργούσαν χώροι για ναυπήγηση ξύλινων κατά κύριο λόγο σκαφών. Οι ντόπιοι ανέφεραν πως τα σκάφη τους ήταν πολύ γνωστά γιατί δεν βυθίζονταν εύκολα λόγω της χρήσης των πεύκων που φύονται στο νησί.

κατά κύριο λόγο από σπηλιές και βάραθρα. Αυτά τα χαρακτηριστικά του οφείλονται στο ότι ο Κέρκης είναι ηφαίστειο το οποίο είναι ανενεργό σήμερα, γεγονός που δικαιολογείται και από την γειτνίαση της Σάμου με το ηφαιστειακό τόξο του Αιγαίου ( Μέθανα – Μήλος – Θήρα (Σαντορίνη) – Νίσυρος). Το νησί επίσης γειτνιάζει με ζώνες νεογενούς μαγματικής μεταλλογένεσης (Εικ. 2)<sup>2</sup>.

Το όνομά του νησιού σύμφωνα με τον Στράβωνα σημαίνει ψηλός, ωστόσο κατά την αρχαιότητα το νησί ήταν γνωστό με αρκετά ονόματα<sup>3</sup>. Ονομάζεται Παρθενία λόγω του Παρθενίου ποταμού (Ιμβρασος) και της λατρείας της Ήρας, Δρυούσα, Κυπαρρισία (Αριστοτέλης) και Μελάμφυλλος λόγω της πυκνής της βλάστησης. Είναι γνωστή ακόμη και ως Παρθενοαρούσα και Στεφάνη (Ηρακλείδης) ενώ υπάρχει και η θεωρία ότι το όνομα Σάμος οφείλεται στον γιο του Αγκαίου από την Αρκαδία που αποίκησε το νησί ή σε κάποιον ήρωα ονόματι Σάμιος<sup>4</sup>.

Η ναυτική παράδοση του νησιού ανάγεται ήδη στον 8<sup>ο</sup> αιώνα π.Χ., ενώ η μεγαλύτερη ναυτική δραστηριότητα στο νησί μαρτυρείται στα χρόνια του τυράννου Πολυκράτη ( 535 – 522 π.Χ.). Τότε η Σάμος αναδεικνύεται σε μεγάλη ναυτική δύναμη. Η ακτογραμμή του νησιού μορφολογικά μοιάζει με τεθλασμένη γραμμή και έχει πολλές απόκρημνες ακτές. Οι απόκρημνες ακτές βρίσκονται στο δυτικό και κεντρικό κυρίως τμήμα του καθώς οι ορεινοί όγκοι του Κέρκη, της Αμπέλου, του Καρβούνη και της Ζωοδόχου Πηγής καταλήγουν απότομα στη θάλασσα. Υπάρχουν δυο νεογενείς λεκάνες που απολήγουν ομαλά στη θάλασσα ( κάμπος Καρλοβάσου και νότια Σάμος). Οι δυτικές ακτές αποτελούνται κυρίως από μάρμαρα, σχιστόλιθους και ηφαιστειακά πετρώματα<sup>5</sup>.

Η γεωμορφολογία της βόρειας ακτής της Σάμου που θα μας απασχολήσει εδώ διαρθρώνεται ως εξής: οι ορεινοί όγκοι του Κέρκη και του Καρβούνη απολήγουν στην θάλασσα δημιουργώντας ένα υψηλό ανάγλυφο. Οι παραλιακές θέσεις είναι ως εκ τούτου περιορισμένες σε έκταση, ενώ στην πορεία της ακτογραμμής ανά τακτά διαστήματα υπάρχει υψομετρική απόκλιση από το επίπεδο της θάλασσας. Σε όλο το μήκος της βόρειας ακτής ξεκινώντας από τα παράλια και προχωρώντας προς την ενδοχώρα συναντούμε λόφους σε διάφορα ύψη που αποτελούν τις απολήξεις του Κέρκη και του Καρβούνη, οι κορυφές των οποίων υψώνονται από πάνω τους.

Τα καλύτερα αγκυροβόλια του νησιού εντοπίζονται στις νοτιοανατολικές ακτές (π.χ. Πυθαγόρειο – αρχαία πόλη της Σάμου) και Βαθύ. Ο Μαραθόκαμπος στα νοτιοδυτικά είναι ακατάλληλος για αγκυροβόλιο. Γενικά όμως ο πλους στα παράλια του νησιού θεωρείται ασφαλής.

## **B. Η Έρευνα**

Η μέχρι τώρα έρευνα για τις οχυρώσεις της Σάμου είναι μικρή. Οι δημοσιεύσεις που αναφέρονται σε αυτές είναι λίγες σε αριθμό, ενώ δεν έχει γίνει μια ολοκληρωμένη έρευνα

<sup>2</sup> Παπαδημητρίου, 1990, 137 – 138., Σταματιάδης, 1862, 24 – 26.

<sup>3</sup> Shipley, 1987, 5.

<sup>4</sup> Κρητικίδης, 1869, 22., Κουτελάκης, 1999, 169.

<sup>5</sup> Σίμωνι, 2009, 13.

εντοπισμού, μελέτης, αποτύπωσης και δημοσίευσης όλων των οχυρωματικών έργων του νησιού. Παρόμοια είναι και η εικόνα για ολόκληρο τον αιγαιακό χώρο. Πολύ λίγες θέσεις στο σύνολο του Αιγαίου έχουν μελετηθεί και δημοσιευτεί πλήρως, σε σχέση πάντοτε με άλλα βυζαντινά μνημεία στα νησιά, κυρίως λόγω της ιδιομορφίας των θέσεων των οχυρώσεων και των διαφόρων δυσκολιών που αντιμετωπίζουν ενδεχόμενοι μελετητές τους.

Η μελέτη της οχυρωματικής αποτελεί ένα μεγάλο κεφάλαιο της βυζαντινής αρχιτεκτονικής. Ωστόσο, μόλις στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα αρχίζει η συστηματική ενασχόληση με τα κατάλοιπα αυτών των οχυρώσεων. Η ένταξη αυτής της κατηγορίας βυζαντινών κατασκευών στη μελέτη της βυζαντινής περιόδου έγινε από τον αρχιτέκτονα Ramsey Traquair<sup>6</sup> ο οποίος επικεντρώθηκε στην Πελοπόννησο. Μέχρι εκείνη τη στιγμή οι μελετητές ασχολούνταν μόνο με τις εκκλησίες, με σποραδικές μόνο δημοσιεύσεις οχυρώσεων, θεωρώντας τες ταπεινότερα και όχι τόσο αξιόλογα κατάλοιπα.

Οι μέχρι τώρα δημοσιευμένες μελέτες για τον ελλαδικό χώρο αφορούν οχυρώσεις και κάστρα τόσο της ηπειρωτικής όσο και της νησιωτικής χώρας, με την προσοχή των μελετητών να αφιερώνεται περισσότερο στις οχυρώσεις βασικών στρατηγικών σημείων και σε οχυρώσεις, που σώζονται σε καλή κατάσταση. Οι περισσότερες δημοσιεύσεις, ωστόσο, αφορούν φράγκικες και νεότερες ή βυζαντινές οχυρώσεις που επαναχρησιμοποιήθηκαν κατά τους νεότερους χρόνους.

Για την οχυρωτική γενικά έχουν γράψει οι Clive Foss και David Winfield, παρουσιάζοντας βασικά χαρακτηριστικά διάκρισης των οχυρώσεων ανά τους αιώνες<sup>7</sup>, καθώς και ο A. W. Lawrence ο οποίος ασχολείται γενικά με τα βασικά χαρακτηριστικά της οχυρωματικής επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον του στην ευρύτερη περιοχή της Μικράς Ασίας<sup>8</sup>. Για την ύστερη βυζαντινή περίοδο, ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το σύγγραμμα των Κύρϊε και Χατζητρύφωνος, το οποίο ασχολείται με τις κυριότερες οχυρώσεις του Βαλκανικού χώρου μεταξύ των ετών 1300-1500<sup>9</sup>. Τέλος, η οχυρωματική αποτελεί το θέμα του Προγράμματος Ιστορικής Γεωγραφίας του ΙΒΕ/ΕΙΕ με τίτλο *Από τις Οχυρώσεις της Ύστερης Αρχαιότητας στα Μεσοβυζαντινά Κάστρα*<sup>10</sup>. Για τις βυζαντινές οχυρώσεις στο βορειοελλαδικό χώρο αναφέρουμε το πολύ σημαντικό έργο των Μπακιρτζή – Ωραιόπουλου, με τίτλο *Δοκίμιο για την Οχυρωματική στο Βυζάντιο. Ο βορειοελλαδικός χώρος 4ος -15ος* (2001)<sup>11</sup>.

Ο οδηγός του Υπουργείου Πολιτισμού με τίτλο *Κάστρων Περίπλους* σε επιμέλεια Ιφιγένεια Γεωργοπούλου Ντ' Αμίκου αναφέρεται σε οχυρώσεις του νησιωτικού χώρου<sup>12</sup>. Ο Νίκος Κοντογιάννης στο πλαίσιο της διδακτορικής του διατριβής μελέτησε τέσσερα κάστρα της Κω<sup>13</sup>, ενώ με τις οχυρώσεις της Ρόδου γενικά έχει ασχοληθεί ο Ηλίας Κόλλιας<sup>14</sup>.

<sup>6</sup> Van Millingen – Traquair – George – Henderson, 1912.

<sup>7</sup> Foss – Winfield, 1989.

<sup>8</sup> Lawrence, 1983.

<sup>9</sup> Κύρϊε – Χατζητρύφωνος, 1999.

<sup>10</sup> <http://www.eie.gr/nhrf/institutes/ibr/programmes/histgeo-gr.html>

<sup>11</sup> Μπακιρτζής – Ωραιόπουλος, 2001.

<sup>12</sup> Γεωργοπούλου, 2008.

<sup>13</sup> Κοντογιάννης, 2002.

<sup>14</sup> Κόλλιας, 2000.

## Ιστορικό Πλαίσιο

Η περίοδος μεταξύ 4<sup>ου</sup> και 7<sup>ου</sup> αιώνα για την αυτοκρατορία είναι σημαντική, ειδικότερα για τα νησιά που εξασφαλίζουν την οικονομική ευρωστία της αυτοκρατορίας. Η σπουδαιότητα τους έγκειται στο διπλό τους ρόλο. Πρώτον διότι αποτελούν σταθμούς στο διαμετακομιστικό εμπόριο της Μεσογείου και δεύτερον διότι εξασφαλίζουν την συνοχή ανάμεσα στις ανατολικές επαρχίες και την Κωνσταντινούπολη. Όλοι οι ναυτικοί δρόμοι οδηγούν στην Κωνσταντινούπολη. Ο μεγάλος ναυτικός άξονας βορρά – νότου συνέδεε την πρωτεύουσα με την Ανατολική Μεσόγειο και η διαδρομή του παρέπλεε τα νησιά του Αιγαίου (Μυτιλήνη, Χίο, Σάμο, Κω, Ρόδο)<sup>15</sup>. Τον 6<sup>ο</sup> αιώνα οι μεγάλες νίκες του Ιουστινιανού έχουν ως αποτέλεσμα η Μεσόγειος να γίνει βυζαντινή θάλασσα. Οι Βυζαντινοί ήταν οι μόνοι που δραστηριοποιούνταν σε αυτή καθώς έπαιζε σπουδαίο ρόλο στην επικοινωνία τους με τις μακρινές επαρχίες. Η θάλασσα είναι ο μόνος σίγουρος δρόμος από τον οποίο μπορούσε να ασκεί έλεγχο η Κωνσταντινούπολη σε κάθε γωνιά της αυτοκρατορίας<sup>16</sup>. Και ενώ τα εμπορικά πλοία που κυκλοφορούν είναι πολλά σε αριθμό, τα πολεμικά είναι σχετικά λίγα και ο ρόλος τους περιορίζεται στον να ελέγχουν τον πλου, να εφαρμόζονται οι θαλάσσιοι κανονισμοί και να συνοδεύουν τα εμπορικά πλοία που μεταφέρουν τα σιτηρά από την Αίγυπτο. Τα πολεμικά αυτά πλοία είναι αγκυροβολημένα σε ναυτικές βάσεις κατά μήκος όλης της βυζαντινής ακτογραμμής. Το βυζαντινό ναυτικό έχει την απόλυτη υπεροχή στην θάλασσα μέχρι και το β' μισό του 6<sup>ου</sup> αιώνα. Η απόλυτη αυτή κυριαρχία του Βυζαντίου είχε σαν αποτέλεσμα να μην δοθεί μέριμνα για την δημιουργία ενός ικανοποιητικού πολεμικού στόλου. Υπήρχε ένα τακτικό στρατιωτικό ναυτικό σώμα με αγκυροβόλιο στην Κωνσταντινούπολη και βέβαια οι μικρότερες ναυτικές βάσεις που προαναφέρθηκαν<sup>17</sup>. Απόδειξη της οικονομικής αυτής άνθισης είναι οι πολυάριθμες βασιλικές που χρονολογούνται αυτή την περίοδο και που τις συναντάμε διάσπαρτες σε όλο το Αιγαίο και οι σφραγίδες των κομμερκιάρων οι οποίοι ελέγχουν τις εμπορικές δραστηριότητες. Η κατάσταση αυτή θα διακοπεί προσωρινά λόγω των αραβικών επιδρομών<sup>18</sup>. Από τα μολυβδόβουλα των κομμερκιάρων του τέλους του 7<sup>ου</sup> και του 8<sup>ου</sup> αιώνα αντίστοιχα, βλέπουμε μια σταθερότητα ως προς την οργάνωση των νησιών του Αιγαίου με τη μόνη αλλαγή να συντελείται στην ονομασία κάθε φορά της ενότητας αυτής.

Είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αρκετά καλά την ιστορία της Σάμου μέχρι και τον 2<sup>ο</sup> αιώνα μ.Χ.<sup>19</sup>. Από αυτόν τον αιώνα όμως και εξής η γνώση μας για την ιστορία του νησιού είναι αποσπασματική. Συγκεκριμένα οι γραπτές πηγές που αναφέρονται στη Σάμο είναι αριθμητικά ελάχιστες. Αυτό που μας βοηθά από εκεί και πέρα να λάβουμε μια εικόνα του τι συμβαίνει – κατά προσέγγιση πάντα – είναι η εύρεση σποραδικών ευρημάτων και η μελέτη των σωζόμενων μνημείων (Χάρτες 3,4,5).

Κατά τους πρώτους αιώνες της βυζαντινής αυτοκρατορίας, οι πηγές είναι φειδωλές, αλλά σε συνδυασμό με τα αρχαιολογικά ευρήματα μας δίνεται μια ικανοποιητική εικόνα

<sup>15</sup> Αβραμέα, 2006, 162.

<sup>16</sup> Ahrweiler, 1966, 7 – 8.

<sup>17</sup> Στο ίδιο, 9 – 12.

<sup>18</sup> Σβορώνος, 1992, 45.

<sup>19</sup> Shipley, 1987.

της περιόδου. Οι κατοικημένες θέσεις είναι παραθαλάσσιες, ένδειξη της ασφάλειας και της οικονομικής άνθισης μέσω του εμπορίου. Το οικονομικό και διοικητικό κέντρο του νησιού είναι η πόλη της Σάμου, το σημερινό Πυθαγόρειο, η οποία βρίσκεται νοτιοανατολικά του νησιού<sup>20</sup>. Με βάση τα στοιχεία που διαθέτουμε, διοικητικά η Σάμος αποτελεί τμήμα της Provincia Insularum, η οποία ιδρύεται στο τέλος του 3<sup>ου</sup> αιώνα. Οι πληροφορίες μας έρχονται από το Συνέκδημο του Ιεροκλέους, ένα κείμενο του τέλους του 5<sup>ου</sup> – αρχές του 6<sup>ου</sup> αιώνα όπου τα όρια της Επαρχίας των Νήσων εκτείνονται από την Τένεδο έως και τη Ρόδο. Στην Επαρχία των Νήσων εντάσσονται τα περισσότερα νησιά του Αιγαίου με κάποιες εξαιρέσεις βέβαια, οι οποίες ανήκουν στην Επαρχία της Ελλάδος<sup>21</sup>. Επί Ιουστινιανού Α' ( 527 – 565), αλλάζει η οργάνωση στο Αιγαίο και τα νησιά υπάγονται από το *quaestor justinianus exercitus*<sup>22</sup>.

Τους πρώτους μετά Χριστό αιώνες, η Σάμος είναι ένα από τα νησιά που ανήκε στην Επαρχία της Ασίας με κέντρο την πόλη της Σάμου, το σημερινό Πυθαγόρειο. Στις πηγές τις περιόδου η πόλη εμφανίζεται μόνο όταν κάποιος στρατηγός ή κάποιο μέλος της αυτοκρατορικής οικογένειας θα περάσει από το νησί και θα μείνει εκεί για κάποιο χρονικό διάστημα. Από τις πιο γνωστές προσωπικότητες που βρέθηκαν στο νησί είναι ο Οκταβιανός Αύγουστος (27 π.Χ. – 14 μ.Χ.) και ο αυτοκράτορας Αδριανός ( 117 – 138)<sup>23</sup>. Πέρα από αυτά τα γεγονότα οι ιστορικοί θεωρούν ίσως ανάξιο λόγου το νησί και έτσι δεν έχουμε περαιτέρω πληροφορίες. Η Σάμος από τον 5<sup>ο</sup> αιώνα γίνεται επισκοπή και υπάγεται στην Αρχιεπισκοπή της Ρόδου<sup>24</sup>. Ο Απόστολος Παύλος στο τρίτο του ταξίδι για την Ρώμη πέρασε από το νησί το έτος 58, γεγονός που αναφέρεται στις πράξεις των Αποστόλων: «κάκειθεν ἀποπλεύσαντες τῇ ἐπιούσῃ κατηντήσαμε ἀντικρὺ Χίου, τῇ δὲ ἐτέρᾳ παρεβάλομεν εἰς Σάμον καὶ μείναντες ἐν Τρωγλίῳ τῇ ἐχομένῃ εἰς Μίλητον· ἔκρινε γὰρ ὁ Παῦλος παραπλεῦσαι τὴν Ἑφεσον, ὅπως μὴ γένηται αὐτῷ χρονοτριβῆσαι ἐν τῇ Ἀσίᾳ· ἔσπευδε γὰρ εἰ δυνατόν ἦν αὐτῷ, τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς γενέσθαι εἰς Ἱεροσόλυμα»<sup>25</sup>. Αμφίβολη παραμένει η επίσκεψη του Αποστόλου Ιωάννη στη Σάμο στο ταξίδι του από την Πάτμο, στην οποία ήταν εξόριστος, στην Ἑφεσο<sup>26</sup>. Οι αλλαγές ωστόσο που αφορούν την νέα θρησκεία γίνονται σχετικά νωρίς. Το πρώτο χριστιανικό κτήριο, μια βασιλική με νάρθηκα, βαπτιστήριο και προσκτίσματα συναντάται στον μεγαλύτερο λατρευτικό χώρο του νησιού, το Ηραίο (Εικ. 3)<sup>27</sup>. Στη συνέχεια θα οικοδομηθούν και άλλα χριστιανικά κτήρια. Έξω από τα τείχη της αρχαίας πόλης της Σάμου, που είναι και το αστικό κέντρο του νησιού, έχει βρεθεί ιερό της Αρτέμιδος, το οποίο αναφέρει ο Ηρόδοτος και χρονολογείται στα χρόνια του Πολυκράτη. Βόρεια του ιερού την παλαιοχριστιανική περίοδο οικοδομήθηκε βασιλική, μια από τις τρεις μεγαλύτερες του νησιού και αφιερώθηκε στην Παναγία. Σύγχρονη ή λίγο μεταγενέστερη της είναι η παλαιοχριστιανική βασιλική που οικοδομείται στην περιοχή που σήμερα ονομάζεται Τρία Δόντια στην περιοχή της Γλυφάδας, επίσης στη νότια Σάμο. Τέλος, μια ακόμη βασιλική οικοδομείται σε προϋπάρχον ρωμαϊκό λουτρό του 2<sup>ου</sup> αιώνα μ.Χ. και μαζί με αυτή έχουν

<sup>20</sup> Κρητικίδης, 1869, 26.

<sup>21</sup> Η Επαρχία της Ελλάδος απαντάται και ως Επαρχία Αχαΐας κατά τους 3<sup>ο</sup> και 4<sup>ο</sup> αιώνα. Πρωτεύουσα της Επαρχίας και βάση διοικητή είναι η Ρόδος.

<sup>22</sup> Πέννα, 2006, 11.

<sup>23</sup> Σταματιάδης, 1862, 169 – 170.

<sup>24</sup> Nesbitt – Oikonomides, 1994, 130.

<sup>25</sup> Πράξ. Κ' 15, 16.

<sup>26</sup> Μητροπολίτου Σιδηροκάστρου, 1967, 31.

<sup>27</sup> Τσάκος, 1998, 21., Καββαδία, 2008, 24.

οικοδομηθεί και διάφορα προσκτίσματα. Όλες οι εκκλησίες που αναφέρθηκαν παραπάνω (με εξαίρεση εκείνη του Ηραίου) βρίσκονται στην ευρύτερη περιοχή του Πυθαγορείου. Στο β' μισό του 6<sup>ου</sup> αιώνα οικοδομείται και ένα μοναστηριακό συγκρότημα με μαρμάρινα δάπεδα που ομοιάζουν με αυτά της βασιλικής στα Τρία Δόντια. Από τα ανασκαφικά δεδομένα φαίνεται πως ο οικοδομικός ιστός της αρχαϊκής, κλασικής, ελληνιστικής και ρωμαϊκής Σάμου παρέμεινε έως και τον 5<sup>ο</sup> αιώνα σχεδόν αναλλοίωτος. Τον 5<sup>ο</sup> αιώνα η φροντίδα και η πολυτέλεια παύει να χαρακτηρίζει τα δημόσια κτήρια και αρχίζει να εμφανίζεται στις βασιλικές<sup>28</sup>. Τον 6<sup>ο</sup> αιώνα παρατηρείται επίσης εκτεταμένη οικοδομική δραστηριότητα στο νησί, ενώ οι εκκλησίες παρουσιάζουν πλούσιο διάκοσμο που μαρτυρεί αλληλεπιδράσεις με την Κωνσταντινούπολη<sup>29</sup>. Η εικόνα αυτή θα αλλάξει άρδην κατά την Μεσοβυζαντινή περίοδο όπου κυρίαρχο χαρακτηριστικό είναι η συρρίκνωση στην ΝΑ πλευρά της πόλης<sup>30</sup>.

Επί Ιουλιανού του Παραβάτη ( 361 – 363) και έπειτα επί Ουάλεντος ( 364 – 378) και συγκεκριμένα τα έτη 361 και 364 η Σάμος δέχτηκε επίθεση από πειρατές, ενώ κατά τα έτη 362 και 365 έλαβαν χώρα και δυο σεισμοί. Το 417 θα σημειωθεί ακόμη ένας σεισμός ενώ το νησί θα πέσει και θύμα επιδρομής των Γότθων, οι οποίοι λεηλάτησαν όλα τα παράλια της Μικράς Ασίας<sup>31</sup>.

Τον 7<sup>ο</sup> αιώνα έρχεται η πρώτη μεγάλη αλλαγή στην καθημερινότητα των κατοίκων των νησιών. Πρώτα από όλα έχουμε επιθέσεις που από ό,τι φαίνεται γίνονται από τους Πέρσες στα νησιά του Αιγαίου που βρίσκονται πιο κοντά στις Μικρασιατικές Ακτές<sup>32</sup>. Το Σεπτέμβριο του 1983 η τυχαία ανακάλυψη ενός ευρήματος στη θέση Μεγάλη Λάκκα στη βορειανατολική ακτή της Σάμου έφερε στο φως νέα δεδομένα για την ιστορία του νησιού που σχετίζονται με αυτές τις επιθέσεις. Το εύρημα είναι ένας θησαυρός 300 χρυσών νομισμάτων, ενώ μαζί τους βρέθηκαν και δυο ζεύγη ενωτίων. Η Μεγάλη Λάκκα (Εικ. 4) είναι ένας μικρός ορμίσκος στον οποίο έχουν εντοπιστεί κατά μήκος όλης της ακτογραμμής του κτηριακά κατάλοιπα τα οποία καλύπτονται σήμερα από την άνοδο της στάθμης της θάλασσας. Ο θησαυρός είχε τοποθετηθεί μέσα σε ένα μικρό αγγείο (Εικ. 5) το οποίο ήταν τοποθετημένο μέσα σε ένα μεγαλύτερο, τμήματα του οποίου εντοπίστηκαν διάσπαρτα τριγύρω. Πιθανότατα το μεγαλύτερο αγγείο να ήταν αποθηκευτικό και να είχε στο εσωτερικό τους καρπούς ή άλλα προϊόντα που θα κάλυπταν το μικρό αγγείο με τα νομίσματα<sup>33</sup>. Ο θησαυρός βρέθηκε στο εσωτερικό ενός κτηριακού συγκροτήματος, ενώ στα θεμέλια του έχει εντοπιστεί προγενέστερο νεκροταφείο. Ο θησαυρός βρέθηκε ανάμεσα σε κατάλοιπα οικιών ή και βιοτεχνικών εγκαταστάσεων, που δηλώνει την ύπαρξη ίσως κάποιου οικισμού που δεν αναφέρεται όμως στις πηγές. Είναι σαφές πιστεύουμε η δήλωση του κινδύνου που μας μαρτυρεί το εύρημα αυτό, όπως επίσης και ένα πολύ καλό δείγμα του πλούτου που υπήρχε στο νησί<sup>34</sup>. Τα νομίσματα ανήκουν στους αυτοκράτορες Μαυρίκιο, Φωκά και Ηράκλειο ενώ χρονολογικά τοποθετούνται στο έτος 623. Πέρα από τη Σάμο και η Ρόδος δέχεται περσική επίθεση ενώ ταυτόχρονα λεηλατούν την Κρήτη οι Σλάβοι. Για την Σάμο ο 7<sup>ος</sup> αιώνας είναι

<sup>28</sup> Γιαννούλη, 1999, 13 – 27.

<sup>29</sup> Πούλου – Παπαδημητρίου, 1989.

<sup>30</sup> Για την παλαιοχριστιανική Σάμο βλ. επίσης Poulou – Papadimitriou N., *Samos paléochrétienne*, 1985.

<sup>31</sup> Σταματιάδης, 1862, 368.

<sup>32</sup> Σχετικά βλ. Foss C., " The Persians in Asia Minor", 1975.

<sup>33</sup> Drossoyianni, 1989, 164.

<sup>34</sup> Καββαδία, 2008, 34.

καθοριστικός για τη ζωή του νησιού. Δέχτηκε δυο επιθέσεις σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, την πρώτη το 623 από τους Πέρσες και την δεύτερη το 665/6 από τους Άραβες. Το πρώτο κύμα επίθεσης φαίνεται να είναι το σοβαρότερο και άφησε τον πληθυσμό αδύναμο, φτωχότερο αλλά και μικρότερο σε αριθμό<sup>35</sup>.

Έχουν βρεθεί περί τα 4.625 νομίσματα στη Σάμο τα οποία ανήκουν στην χρονική περίοδο από τον 5<sup>ο</sup> π.Χ. έως και τον 19<sup>ο</sup> αιώνα, είναι άγνωστης προελεύσεως και τα 1.280 από αυτά είναι αδιάγνωστα. Για την βυζαντινή περίοδο από τον 4<sup>ο</sup> έως τον 6<sup>ο</sup> αιώνα έχουν βρεθεί νομίσματα της δυναστείας του Μεγάλου Κωνσταντίνου και του Θεοδοσίου και των αυτοκρατόρων Ιουστινιανού Α' (527 – 565), Ιουστίνου Β' (565 – 574) και Μαυρικού (582 – 602). Αξιοσημείωτο είναι και ένα μοναδικό νόμισμα του Χοσρόη Α' (531 – 579) το οποίο ίσως προέρχεται από τις βυζαντινοπερσικές συγκρούσεις. Ο 7<sup>ος</sup> αιώνας ξεκινά με νομίσματα του Ηρακλείου (610 – 641) τα οποία είναι 213 σε αριθμό. Η ποσότητα αυτή οφείλεται πιθανότατα στις μετακινήσεις των στρατευμάτων στα χρόνια αυτού του αυτοκράτορα. Από το Ευπαλίνειο Όρυγμα και το Κάστρο του Λαζάρου προέρχονται 63 νομίσματα του Κωνσταντίνου Β' (641 – 668), των οποίων ο αριθμός μπορεί πάλι να δικαιολογηθεί από τις ναυτικές επιχειρήσεις μεταξύ Βυζαντινών και Αράβων αλλά και από την πιθανή εκδοχή πως η Σάμος είναι η έδρα του στόλου των Καραβησιάνων<sup>36</sup>.

Η εμφάνιση των Αράβων στα ύδατα της αυτοκρατορίας σκόρπισε πανικό και φόβο ενώ είναι η πρώτη φορά στην ιστορία της που δέχεται δια θαλάσσης επίθεση. Μέχρι τον 7<sup>ο</sup> αιώνα το Βυζάντιο δεν είχε δεχτεί απειλές παρά μόνο στα χερσαία σύνορα του. Οι Άραβες, που έχουν ήδη ξεκινήσει επεκτατική πολιτική με κατακτήσεις εκτός Αραβίας, επιθυμούν να γίνουν κυρίαρχοι όλου του τότε γνωστού κόσμου. Αντιλαμβάνονται πολύ γρήγορα πως για να πραγματοποιηθεί η επιθυμία τους οφείλουν να επεκταθούν και στη θάλασσα. Ο Μωαβίας, μια πραγματικά χαρισματική μορφή, κατακτητής της Συρίας και έπειτα διοικητής της, ξεκινά την κατασκευή αραβικού στόλου σε κατακτημένες περιοχές που έχουν όμως ναυτική παράδοση αιώνων (Συρία, Παλαιστίνη, Βόρειος Αφρική). Το αποτέλεσμα αυτών των κινήσεων είναι η πρώτη επίθεση αυτού του στόλου στην Κύπρο το 648/9 με κατάληψη της Κωνσταντίας και πολιορκία του Καστέλλου χωρίς όμως επιτυχία. Ο Μωαβίας έχει συλλάβει ένα πολύ έξυπνο σχέδιο εκμεταλλευόμενος, θα λέγαμε, την καθυστέρηση από την πλευρά της αυτοκρατορίας να αντιληφθεί τον κίνδυνο στον οποίο βρίσκεται. Το σχέδιο είναι απλό: εκμετάλλευση των νησιών με άφθονη ξυλεία για την κατασκευή περισσότερων καραβιών και ίδρυση ναυτικών βάσεων σε κάθε νησί που βρίσκεται πάνω στον θαλάσσιο δρόμο για την Κωνσταντινούπολη. Περιοχές όπως ο Λίβανος είχαν προμηθεύσει τον αραβικό στόλο με ξυλεία, ωστόσο υπήρχαν και άλλες θέσεις όπως π.χ. η Κύπρος που φημιζόταν για τα κυπαρίσσια της<sup>37</sup>.

Ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Β' (641 – 668) στην προσπάθειά του να αναχαιτίσει τις ναυτικές επιθέσεις των Αράβων, δημιούργησε τρεις στρατηγικές οι οποίες εφαρμόστηκαν ταυτόχρονα. Η πρώτη του κίνηση ήταν να προσπαθήσει να καταστρέψει τον Αραβικό στόλο στις βάσεις του, πράγμα το οποίο εν τέλει δεν κατάφερε. Το δεύτερο σύστημα που προσπάθησε να εφαρμόσει ήταν η αναδιοργάνωση της βυζαντινής άμυνας στην Ανατολική

<sup>35</sup> Drossoyianni, 1989, 167 – 170.

<sup>36</sup> Ευγενίδου, 2006, 119 – 128.

<sup>37</sup> Χριστοφιλοπούλου, 2000, 9.

Μεσόγειο και την Κύπρο και τέλος προχώρησε στην κατασκευή αξιόλογου στόλου με σκοπό να διαλύσει τον αραβικό<sup>38</sup>. Ο Κώνστας Β΄ οδήγησε τον στόλο του σε ναυμαχία στις ακτές της Λυκίας εναντίον των Αράβων το έτος 655. Το αποτέλεσμα ήταν να ηττηθούν οι Βυζαντινοί και ο αυτοκράτορας να διαφύγει την τελευταία στιγμή από την μάχη<sup>39</sup>. Οι Άραβες είχαν κάποιες πρόσκαιρες επιτυχίες, ο Μωαβίας δημιούργησε δυο ισχυρότατους στόλους και έβαλε σε εφαρμογή το σχέδιο του. Η Σάμος δέχεται για πρώτη φορά επίθεση από τους Άραβες το 665/6 ενώ το 668 επίθεση θα δεχθεί και το Εμποριό που βρίσκεται απέναντι στη Χίο. Ο Θεοφάνης ωστόσο δεν αναφέρει πουθενά στο έργο του τη Σάμο σε σχέση με τις επιχειρήσεις του 665/6, σε αντίθεση με το χρονικό του Al – Baladhuri, του Πέρση χρονικογράφου των πρώτων χρόνων του αραβικού κράτους. Η αναφορά του Al – Baladhuri είναι πολύ σημαντική, καθώς συνάδει με τα ευρήματα από το Ευπαλίνειο Όρυγμα, που μαρτυρούν ότι το όρυγμα χρησίμευσε ως καταφύγιο κατά τη διάρκεια της επιδρομής του 665/6 μ.Χ. Στο εσωτερικό του ορύγματος βρέθηκε κεραμική, νομίσματα των αυτοκρατόρων Ηρακλείου και Κωνσταντος Β΄, ένα φυλακτό αποτροπαϊκού χαρακτήρα καθώς και μεταλλικά αντικείμενα διαφόρων χρήσεων (Εικ. 6, 7, 8, 9)<sup>40</sup>.

Ο οικισμός που δημιουργείται με την επιστροφή των κατοίκων στο Πυθαγόρειο βρίσκεται εκτός των ορίων της οχύρωσης που οικοδομήθηκε για να προστατεύσει την Επισκοπική Βασιλική, της οποίας η χρονολόγηση ανάγεται προς το τέλος του 7<sup>ου</sup> αιώνα. Το Κάστρο είχε τετράγωνη κάτοψη που δεν μεταβλήθηκε στις μεταγενέστερες φάσεις και διέθετε μια πύλη εισόδου στα ανατολικά η οποία σήμερα διακρίνεται με δυσκολία λόγω της σύγχρονης οικοδόμησης (Εικ. 10, 11). Το τείχος ενισχυόταν με κυκλικούς και τετράγωνους πύργους<sup>41</sup>. Ο λόφος έχει ανασκαφεί εξ ολοκλήρου από την Γερμανική Αρχαιολογική Σχολή χωρίς ωστόσο να εντοπιστούν οικίες στο εσωτερικό του. Σε σωστικές ανασκαφές που έχουν γίνει ανατολικά του Κάστρου έχουν βρεθεί τμήματα οικιών, τα οποία αποτελούν τμήματα της λεγόμενης «βυζαντινής συνοικίας».

Το 670 οι Άραβες καταλαμβάνουν την χερσόνησο της Κυζίκου στην Προποντίδα την οποία χρησιμοποιούν ως πολεμικό ορμητήριο, ενώ ταυτόχρονα από την θέση αυτή ελέγχουν και το στενό του Ελλησπόντου. Ένα άλλο τμήμα των αραβικών δυνάμεων αγκυροβολεί στην περιοχή της Σμύρνης το 672 και ένα τρίτο παρέμεινε στις ακτές της Κιλικίας και της Λυκίας. Επί σειρά ετών οι Άραβες επιτίθενται από τον Απρίλιο έως τον Σεπτέμβριο και περνούν τον χειμώνα στα αγκυροβόλια τους. Το 674 η κατάσταση αυτή κορυφώνεται με την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης που έδειξε όμως και την απειρία των Αράβων σε στρατιωτικές τακτικές. Πολιόρκησαν την Κωνσταντινούπολη από την θάλασσα χωρίς να αποκλείσουν την πόλη από τη στεριά, με αποτέλεσμα να μην υπάρξει πρόβλημα ανεφοδιασμού για τους Βυζαντινούς. Σωτήρια είναι και η παρέμβαση του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Δ΄ (668 – 685) που πρόλαβε να εξοπλίσει εγκαίρως το στόλο του με το νέο όπλο του Καλλίνικου του «υγρού ή θαλάσσιου πυρός». Η καταστροφή του στόλου οδήγησε στη συνθηκολόγηση του Μωαβία με σύναψη ειρήνης και καταβολή ετήσιου φόρου στους Βυζαντινούς, η οποία υπογράφηκε το 678. Το 669 η Σάμος είχε γίνει κτήση του χαλίφη του Καΐρου, αλλά αυτό θα

<sup>38</sup> Γιαννόπουλος, 1990, 204.

<sup>39</sup> Υπάρχει βέβαια και εκδοχή που αναφέρει πως ο Κώνστας λίγο έλειψε να δολοφονηθεί κατά τη διάρκεια της ναυμαχίας σχετικά βλ. Στράτος, 1972, 58.

<sup>40</sup> Μαυρίκου, 2017, 13 – 15.

<sup>41</sup> Ο.π., 13 – 15.

τερματιστεί το 678,. Μετά την ήττα των Αράβων οι κάτοικοι που είχαν εγκαταλείψει την πόλη της Σάμου επιστρέφουν σε αυτήν. Επίσης έχουμε και την συμμετοχή του επισκόπου Σάμου, Ισίδωρου στην Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδο του 691/2.

Οι περσικές και αραβικές επιδρομές του 7<sup>ο</sup> αιώνα άλλαξαν άρδην το θαλάσσιο σκηνικό της αυτοκρατορίας. Το Βυζάντιο υποχρεώθηκε ξαφνικά να υπερασπιστεί τα νησιά και τις παράκτιες περιοχές, γεγονός που δεν είχε ξανα συμβεί έως τότε. Ο στόλος συνέχισε να ασκεί τον έλεγχο του εμπορίου, ωστόσο τώρα όφειλε να ελέγχει και τις ακτές και τα νησιά και να φροντίζει για την ασφάλεια των κατοίκων. Εφόσον η ασφάλεια της Κωνσταντινούπολης είχε απειληθεί, η αυτοκρατορία έθεσε ένα σύστημα έγκαιρης άμυνας για τον έλεγχο του θαλάσσιου δρόμου προς την πρωτεύουσα. Η απώλεια επαρχιών από τους Άραβες και η εμφάνιση τους στη Μεσόγειο με τον στόλο του Μωαβία, είχε ως αποτέλεσμα να εφαρμοστούν για πρώτη φορά νέα διοικητικά – στρατιωτικά μέτρα. Η νέα αυτή συνθήκη θα δώσει και νέο χαρακτήρα στο Βυζάντιο. Προς το τέλος του 7<sup>ου</sup> αιώνα η κατάσταση είχε επιδεινωθεί με αποτέλεσμα το αμυντικό σύστημα να γίνει επιτακτική προτεραιότητα για το βυζαντινό κράτος. Μια πρώιμη μορφή του θα πρέπει να είχε εφαρμόσει ο αυτοκράτορας Ηράκλειος ( 610 – 640) στα νησιά λόγω της περσικής απειλής<sup>42</sup>.

Η κατάσταση άλλαξε το 717 επί αυτοκράτορος Λέοντα Γ΄ ( 717 – 741) οπότε η Κωνσταντινούπολη δέχεται εκ νέου πολιορκία από τους Άραβες. Η πολιορκία διαρκεί έναν χρόνο και ο χειμώνας είναι ιδιαίτερα ψυχρός, οι Άραβες αντιμετωπίζουν έλλειψη τροφίμων και το καλοκαίρι της επόμενης χρονιάς αποδεκατίζονται από λοιμό. Σε βοήθεια τους θα σταλούν το καλοκαίρι το 718 δυο νέοι στόλοι από την Αίγυπτο και την Αφρική. Τα πληρώματα τους όμως είχαν και Αιγύπτιους που προέρχονταν από τον παλιό χριστιανικό πληθυσμό των περιοχών αυτών που έμεναν πιστοί στο Βυζάντιο. Αυτομόλησαν στη βυζαντινή πλευρά και έδωσαν στον αυτοκράτορα σημαντικές πληροφορίες με αποτέλεσμα ο εχθρικός στόλος να κατακαεί από το υγρό πυρ. Στο μεταξύ τον χαλίφη Σουλεϊμάν, που έδωσε την εντολή της πολιορκίας του 717, διαδέχτηκε ο χαλίφης Ουμάρ Β΄, ο οποίος έδωσε εντολή να λυθεί η πολιορκία και να επιστρέψουν οι αραβικές δυνάμεις. Όμως, κατά την επιστροφή τους, τους έπληξε σφοδρή θύελλα δύο φορές με αποτέλεσμα να σωθούν ελάχιστα πλοία<sup>43</sup>.

Λόγω της αραβικής παρουσίας στο Αιγαίο, η κεντρική εξουσία αποφάσισε την οργάνωση του πρώτου επαρχιακού στόλου, αυτού των Καραβησιάνων, ο οποίος αντλούσε ανθρώπινο δυναμικό και εξοπλισμό για τον στόλο από περιοχές με ναυτική παράδοση όπως η περιοχή του Αιγαίου, η Μικρά Ασία, ενώ ως πιθανές έδρες του στόλου πιστεύεται ότι είναι η Κέα ή η Σάμος. Η δημιουργία του στόλου αυτού τοποθετείται στο τέλος του 7<sup>ου</sup> αρχές του 8<sup>ου</sup> αιώνα<sup>44</sup>. Επί Λέοντος Γ΄ (717 – 741) για να προστατευτούν τα νησιά αποτελεσματικότερα, ο αυτοκράτορας διαλύει τον στόλο των Καραβησιάνων και προχωρεί στη δημιουργία ενός νέου συστήματος, αυτού των θεμάτων. Έτσι εμφανίζεται το θέμα Κιβυρραιωτών, με πρώτη αναφορά σε αυτό το έτος 732. Τα νησιά του Αιγαίου υπάγονται είτε σε θέματα της ηπειρωτικής χώρας όπως π.χ. η Ρόδος που εντάσσεται στο θέμα Κιβυρραιωτών, είτε, όπως στην περίπτωση της Σάμου, δίνουν το όνομα τους στο θέμα αλλά διαθέτουν και λιμάνια σε τμήματα της ενδοχώρας που βρίσκονται υπό την διοίκηση του

<sup>42</sup> Ahrweiler, 1966, 9 – 21, Trombley, 2001, 133.

<sup>43</sup> Χριστοφιλοπούλου, 2000, 17. Για την περίοδο αυτή βλ. επίσης Χριστοφιλοπούλου, 1998.

<sup>44</sup> Nesbitt J. – Oikonomides, 1994, 110.

θέματος. Το θέμα Σάμου έχει υπό την διοίκηση του και τμήματα της απέναντι ακτής της Μικράς Ασίας καθώς και την πόλη και το λιμάνι της Εφέσου. Από την Έφεσο φαίνεται πως ασκείτο η διοίκηση του θέματος Σάμου<sup>45</sup>.

Είναι πολύ πιθανό ο στόλος των Κιββυραιωτών, το πρώτο ναυτικό θέμα των Βυζαντινών που χρονολογείται το 732, να ενσωμάτωσε τον προγενέστερο των Καραβησιάνων του 7<sup>ου</sup> - 8<sup>ου</sup> αιώνα<sup>46</sup>. Ταυτόχρονα με την ίδρυση του θέματος φαίνεται να διαιρείται το Αιγαίο σε δυο ζώνες, με διοίκηση από δυο δρουγγάριους που εξαρτώνται διοικητικά από τον στρατηγό των Κιββυραιωτών. Είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε κάποιες πληροφορίες για την διοικητική οργάνωση του Αιγαίου τον 9<sup>ο</sup> αιώνα μέσω κάποιων έργων όπως π.χ. το Τακτικό Uspenskij (π. 843) και το Κλητορολόγιο του Φιλόθεου (899)<sup>47</sup> στα οποία γίνεται αναφορά για τους δυο, τον δρουγγάριο του Αιγαίου Πελάγους και τον δρουγγάριο του Κόλπου. Ο πρώτος έχει υπό την διοίκηση του το βόρειο Αιγαίο και ο δεύτερος τον υπόλοιπο αιγαϊακό χώρο. Ο δρουγγάριος του Κόλπου από τον 9<sup>ο</sup> αιώνα μετατρέπεται σε στρατηγό Σάμου<sup>48</sup>. Ο στόλος των Καραβησιάνων διαλύθηκε από τον Λέοντα Γ' (717 – 741) κατά την αναδιάρθρωση του διοικητικού μηχανισμού του Αιγαίου. Ταυτόχρονα οργανώνει στη Μικρά Ασία το θέμα των Κιββυραιωτών το οποίο αναφέρει για πρώτη φορά ο Θεοφάνης. Η εφαρμογή των θαλάσσιων θεμάτων είχε ως στόχο την συγκέντρωση των διοικητικών και στρατιωτικών αρμοδιοτήτων σε ένα πρόσωπο τον στρατηγό, ο οποίος και θα επενέβαινε άμεσα αν παρουσιαζόταν ανάγκη. Το σύστημα αυτό όπως διαμορφώθηκε εν τέλει, ευνόησε την δημιουργία μικρών τοπικών στρατών πάντα με σκοπό να καλυφθούν οι αμυντικές ανάγκες των νησιών. Το αποτέλεσμα ήταν να μην εξαρτώνται πλέον τα νησιά από τον αυτοκρατορικό μισθοφορικό στρατό. Οι στρατιώτες των τοπικών αυτών σωμάτων λάμβαναν γη για την οποία δεν φορολογούνταν, με αντάλλαγμα την παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών όποτε αυτό ήταν αναγκαίο. Στην πρώτη περίοδο αυτού του συστήματος ο χαρακτήρας είναι ξεκάθαρα αμυντικός και οι στρατολόγηση γίνεται από τις απειλούμενες περιοχές, ενώ την εκπαίδευση των νεοσυλλεχθέντων αναλαμβάνει ο στρατηγός. Στις αρχές του 8<sup>ου</sup> αιώνα, ο στρατηγός θα αναλάβει και την πολιτική διοίκηση του θέματός του<sup>49</sup>. Οι στρατιωτικές μονάδες του Αιγαίου αποτελούνται από τον αυτοκρατορικό στόλο και από μικρότερες ναυτικές μονάδες που δεν ανήκουν όμως σε αυτόν. Ένα τέτοιο ναυτικό σώμα είναι αυτό των Κιββυραιωτών ενώ το ναυτικό θέμα με το όνομα «Ρωμαϊκόν πλώμιον» δεν φαίνεται να είναι θεματικός στόλος αλλά ο ίδιος ο αυτοκρατορικός. Πιθανόν η κύρια βάση του να ήταν η Σάμος. Σε αυτή την περίπτωση η Σάμος είναι έδρα του θέματος των πλωμάτων και εδώ η λέξη θέμα θα πρέπει να εννοηθεί με την αρχική της σημασία δηλαδή στρατιωτικό σώμα. Τέλος, ταυτόχρονα με όλα αυτά υπάρχει και ο στόλος των Καραβησιάνων. Το θεματικό ναυτικό είναι υπεύθυνο για την προστασία των ακτών του θέματος, ο αυτοκρατορικός στόλος αναλαμβάνει τις μεγάλες εκστρατείες ενώ σκοπός των Καραβησιάνων είναι να προστατεύουν τα νησιά και τις θαλάσσιες οδούς από τους Άραβες<sup>50</sup>. Το β' μισό του 8<sup>ου</sup>

<sup>45</sup> Nesbitt J. – Oikonomides, 1994, 109.

<sup>46</sup> Στο ίδιο, 110.

<sup>47</sup> Oikonomides, 1972. Ahrweiler, 1966, 31.

<sup>48</sup> Πέννα, 2006, 13, Ahrweiler, 1966, 77 – 81.

<sup>49</sup> Γιαννόπουλος, 1990, 205.

<sup>50</sup> Γιαννόπουλος, 1990, 210.

αιώνα το Αιγαίο παρουσιάζει μια τελείως διαφορετική εικόνα από εκείνη των αρχών του ίδιου αιώνα. Αποκλειστικός σκοπός της οργάνωσης αυτής είναι η απώθηση των Αράβων<sup>51</sup>.

Η επόμενη διοικητική αλλαγή αφορά τις Κυκλάδες και πρόκειται για την δημιουργία του αυτόνομου θέματος των Κυκλάδων, γεγονός που χρονολογείται μεταξύ 949 και 975. Αυτή η αλλαγή δεν θα είναι η μόνη – το επόμενο αυτόνομο θέμα θα είναι η Χίος, το οποίο δημιουργείται μεταξύ 971 – 1027 (φαίνεται ότι πριν γίνει αυτόνομο θέμα η Χίος ανήκε στο θέμα Σάμου)<sup>52</sup>. Επίσης, και η δημιουργία του θέματος Σάμου τοποθετείται τον 9<sup>ο</sup> και ο πρώτος στρατηγός αναφέρεται χρονολογικά το 899<sup>53</sup>. Μέσα στα χρόνια της βασιλείας του Λέοντα ΣΤ' (886 – 912) και συγκεκριμένα το έτος 892/3 η Σάμος δέχεται ξανά επίθεση από τους Άραβες. Αυτή τη φορά όμως η επίθεση καταγράφεται από σημαντικές πηγές της εποχής οι οποίες είναι ο Συνεχιστής του Θεοφάνη, ο Συνεχιστής του Γεωργίου Μοναχού, ο Ψευδοσυμεών, ο Θεοδόσιος Μελιτηνός, ο Λέων Γραμματικός, ο Ιωάννης Σκυλίτζης και ο Γεώργιος Κεδρηνός<sup>54</sup>. Εκτός του Ψευδοσυμεών και άλλα χρονικά αναφέρουν τα γεγονότα της Σάμου μετά από αναφορά έκλειψης ηλίου στις 8 Αυγούστου 891, ενώ και η Elizabeth Malamut καταλήγει ότι το 892/3 γίνεται η κατάληψη του κάστρου Σάμου και η σύλληψη του πρώτου μνημονευόμενου από τις πηγές στρατηγού του θέματος Σάμου και πατρικίου, Κωνσταντίνου Πασπαλά<sup>55</sup>. Η αναφορά των πηγών στο κάστρο Σάμου κατά πολύ μεγάλη πιθανότητα αναφέρεται στο Κάστρο του Πυθαγορείου.

Για την περίοδο του 9<sup>ου</sup> αιώνα έχουν βρεθεί νομίσματα των αυτοκρατόρων Λέοντα Ε' (813 – 820), Θεόφιλου (829 – 842), Λέοντα ΣΤ' (886 – 912). Ο 10<sup>ος</sup> αιώνας εκπροσωπείται με νομίσματα των αυτοκρατόρων Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου (913 – 959), Ρωμανού Α' Λεκαπηνού (920 – 944) και Ιωάννη Τσιμισκή (969 – 976)<sup>56</sup>.

Η Σάμος στο διάστημα από τον 8<sup>ο</sup> έως και τον 11<sup>ο</sup> αιώνα αποτέλεσε τον τέταρτο κυριότερο σταθμό της εμπορικής διαδρομής Κωνσταντινούπολη, Τένεδος, Χίος, Σάμος, Κως, Ρόδος, Αττάλεια, Κύπρος, Αντιόχεια, Συρία, Τρίπολη, Βυρηττός, Σιδών, Τύρος, Αλεξάνδρεια. Έχει επικρατήσει γενικά η άποψη ότι το ναυτικό θέμα Σάμου θα πρέπει να δημιουργήθηκε μεταξύ 842/3 και 899. Η Elizabeth Malamut στη διατριβή της για τα νησιά του Αιγαίου υποστηρίζει πως υπήρξε δημογραφικό πρόβλημα στο νησί το οποίο θα ξεπεραστεί σταδιακά μέχρι τον 10<sup>ο</sup> αιώνα ενώ η κατάσταση φαίνεται να βελτιώνεται αισθητά κατά τους 11<sup>ο</sup> και 12<sup>ο</sup>. Επίσης κατά τον 10<sup>ο</sup> αιώνα είναι σημείο συγκέντρωσης του αυτοκρατορικού στόλου κατά τις εκστρατείες εναντίον των Αράβων της Κρήτης<sup>57</sup>. Ο στρατηγός Σάμου μαρτυρείται συνεχώς ως αρχηγός των στόλων σε όλο τον 11<sup>ο</sup> αιώνα, αλλά με την διάλυση του στόλου, τον ίδιο αιώνα, η Σάμος γίνεται μια τυπική επαρχία με πολιτικούς διοικητές και φοροεισπράκτορες<sup>58</sup>.

<sup>51</sup> Στο ίδιο, 1990, 211.

<sup>52</sup> Nesbitt– Oikonomides, 1994, 111.

<sup>53</sup> Ζακυθινός, 1989, 339. Για το χρονικό πλαίσιο δημιουργίας του θέματος της Σάμου, η επιστημονική κοινότητα δεν έχει κατορθώσει να δώσει οριστική απάντηση. Ως κοινώς αποδεκτός θεωρείται ο 9<sup>ος</sup> αιώνας για την ίδρυση του.

<sup>54</sup> Σαββίδης, 1998, 156 – 157.

<sup>55</sup> Malamut, 1988, 110.

<sup>56</sup> Ευγενίδου, 2006, 119 – 128.

<sup>57</sup> Γιαννόπουλος, 1990, υπ. 91, 219.

<sup>58</sup> Nesbitt– Oikonomides, 1994, 131.

Στο Πυθαγόρειο, στην ανασκαφή της λεγόμενης «βυζαντινής συνοικίας», βρέθηκαν κατά την διάρκεια σωστικών ανασκαφών δύο μολυβδόβουλα. Το πρώτο αναφέρει το όνομα Θεοδόσιος, ο οποίος έχει τον τίτλο του αυτοκρατορικού σπαθαρίου και του στρατηγού Δυρραχίου. Το Δυρράχιο, σημαντικό διοικητικό κέντρο στα δυτικά Βαλκάνια είναι η πρωτεύουσα του ομώνυμου θέματος, το οποίο έχει οργανωθεί ως θέμα πριν το 826<sup>59</sup>. Το δεύτερο μολυβδόβουλο φέρει το όνομα Γεώργιος με τίτλο πατρίκιος και στρατηγός Ελλάδος και σώζεται σε εξαιρετική κατάσταση. Το Θέμα Ελλάδας περιλαμβάνει μεγάλες εκτάσεις ( Πελοπόννησο, Στερεά Ελλάδα, Ήπειρο, Θεσσαλία, Μακεδονία ) και τον 9<sup>ο</sup> αιώνα διαιρείται σταδιακά λόγω της απόφασης της κεντρικής εξουσίας να αποδυναμώσει τις μεγάλες περιφέρειες διοίκησης του 7<sup>ου</sup> αιώνα. Ένα από αυτά τα μικρότερα θέματα είναι και αυτό του Δυρραχίου<sup>60</sup>. Έχει βρεθεί ακόμη ένα μολυβδόβουλο τη δεκαετία του 1920 στο οποίο αναγράφεται το όνομα του Λέοντος κανιδιάτου και δρουγγάριου της Κω και η χρονολόγηση της αποδίδεται την ίδια περίοδο με τις προαναφερόμενες. Η παρουσία των τριών αυτών σφραγίδων είναι μια πολύ σημαντική ένδειξη πρώτον για την στρατιωτική οργάνωση της αυτοκρατορίας και δεύτερον για την θέση της Σάμου μέσα σε αυτή και ιδιαίτερα στη δεύτερη δεκαετία του 9<sup>ου</sup> αιώνα<sup>61</sup>. Αυτή την περίοδο η Σάμος δεν έχει γίνει θέμα ακόμη, ενώ ασαφές παραμένει το πότε ιδρύεται αυτό, πως οργανώνεται διοικητικά και ποια είναι η γεωγραφική του έκταση. Από ό,τι φαίνεται μέχρι τώρα ιδρύεται μεταξύ 842/3 και 892/3 ή 899. Το 899 αναφέρεται ένας στρατηγός του θέματος ονόματι Κωνσταντίνος Πασπαλός ο οποίος αιχμαλωτίζεται έπειτα από σύγκρουση με τους Άραβες «Έπολιορκήθη δὲ καὶ ὑπὸ Σαρακηνῶν ἡ Σάμος, συμπαραληφθέντος καὶ τοῦ στρατηγοῦντος ἐν αὐτῇ Κωνσταντίνου πατρικίου τοῦ Πασπαλᾶ», <sup>62</sup>. Αυτό που μπορούμε να πούμε είναι ότι η Σάμος έπαιξε σημαντικό στρατιωτικό ρόλο για την στρατιωτική οργάνωση του Αιγαίου και κατά τους 8<sup>ο</sup> και 9<sup>ο</sup> αιώνες φαίνεται να είναι και ισχυρή στρατιωτική βάση που ταυτόχρονα να λειτουργεί και ως κέντρο επιχειρήσεων για τον βυζαντινό στόλο και το θέμα των Κιβυρραιωτών. Πιστεύουμε ότι δεν είναι τυχαία η ύπαρξη στο νησί των τριών αυτών στρατηγών κατά την δύσκολη περίοδο του 9<sup>ου</sup> αιώνα<sup>63</sup>.

Η πρώτη γραπτή μαρτυρία οικοδομικής δραστηριότητας στην περιοχή Κάστρου δίνεται με μια επιγραφή του αυτοκράτορα Θεόφιλου και αφορά την επισκευή των τειχών:

ΠΑΣ Ο ΠΑΡΙΩΝ ΚΑΙ ΘΕΟΜΕΝΟΣ ΤΑΔΕ / ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗΝ ΜΟΥ ΓΝΩΡΙΣΑΣ  
ΑΔΟΞΙΑΝ/ ΑΞΗΩΣ ΔΟΞΑΖ[ΕΙ] ΣΕ ΤΟΝ ΕΥΕΡΓΕΤΗΝ / ΚΑΙ ΑΠΑΥΣΤΩΣ

<sup>59</sup> Gerousi, 2009, 121.

<sup>60</sup> Στο ίδιο, 2009, 122.

<sup>61</sup> Η εύρεση αυτών των μολυβδόβουλων στο Πυθαγόρειο μας οδηγεί και σε ένα άλλο συμπέρασμα. Τα δυο από τα τρία μολυβδόβουλα χρονολογούνται στα χρόνια του αυτοκράτορα Θεόφιλου (829 – 842). Η επικοινωνία της Σάμου με τα δυο αυτά θέματα πιθανόν να δηλώνει μια οργανωμένη προσπάθεια της κεντρικής διοίκησης με σκοπό την ανάκτηση της Κρήτης από τους Άραβες. Η θέση της Σάμου στο Αιγαίο και το μεγάλο λιμάνι του Πυθαγορείου που πιθανότατα είναι στρατιωτικό ( το εμπορικό λιμάνι έχει εντοπιστεί μεταξύ Πυθαγορείου – Ηραίου) θεωρήθηκαν μάλλον κατάλληλα για την συγκέντρωση του πολεμικού στόλου. Επίσης ο Θεόφιλος μερίμνησε για την ανοικοδόμηση των τειχών του Πυθαγορείου (βλ. επόμενη σελίδα). Όπως θα αναφέρουμε και παρακάτω, τον 10<sup>ο</sup> αιώνα ο Νικηφόρος Φωκάς συγκέντρωσε τον πολεμικό του στόλο στη Σάμο με σκοπό να επιτεθεί ξανά στην Κρήτη και την φέρει και πάλι υπό βυζαντινό έλεγχο, πράγμα το οποίο κατάφερε. Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν πριν τον 10<sup>ο</sup> αιώνα είχε γίνει μια εξίσου συντονισμένη προσπάθεια, ωστόσο τα μολυβδόβουλα αυτά θα πρέπει να τα ερμηνεύσουμε με αυτό τον τρόπο και ελπίζουμε πως μελλοντικά ευρήματα θα μπορέσουν να δώσουν περαιτέρω στοιχεία.

<sup>62</sup> Scylitzae §9, 1973, 175.

<sup>63</sup> Gerousi, 2009, 123 – 124.

[ΚΡΑΥ]ΓΑΖΕΙ. ΠΟΛΛΑ ΤΑ ΕΤΗ / ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΔΕΣΠΟ[ΤΟΥ] ΚΑΙ ΘΕΟΔΩΡΑ[Σ] // Ω  
ΑΥΤΟ[ΚΡΑΤΩΡ] ΠΑ ΣΗΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΥΜΕΝ[ΗΣ] / ΘΕΟΦΙΛΕ ΔΕΣΠΟΤΑ [Χ]Α[ΙΡΕ  
Ρ]ΩΜΑΙΩΝ / ...Ε ΔΟΞΑΣΑΣ ΤΟ ΣΚΙΠΤΡΟΝ ΚΑΙ ΤΟ ΣΤΕΦΟ[Σ] / Α]ΞΙΩΣ ΛΕΓΩΜΕΝ·  
ΠΟΛΛΟΙ Σ[Ο]Υ ΧΡΟΝΟΙ

(Καθένας που διέρχεται και αντικρίζει αυτά / έχοντας γνωρίσει την προηγούμενή μου  
αδοξία / άξια δοξάζει εσένα τον ευεργέτη / και αδιάκοπα φωνάζει: πολλά ας είναι τα έτη /  
του άρχοντα Θεοφίλου και της Θεοδώρας // Χαίρε, αυτοκράτορα όλης της οικουμένης /  
Θεόφιλε, άρχοντα των Ρωμαίων / ...έχεις δοξάσει το σκήπτρο και το στέμμα σου / δικαίως  
λέμε: ας είναι πολλά τα έτη σου) (Εικ. 12)<sup>64</sup>.

Η επόμενη αραβοβυζαντινή σύγκρουση έγινε μάλλον στα νερά της Σάμου περίπου μια  
εικοσαετία μετά την πολιορκία του κάστρου προς το τέλος της βασιλείας του Λέοντα ΣΤ΄  
(886 – 912). Τα γεγονότα περιγράφονται από τις προαναφερθείσες πηγές και όλοι τους  
δίνουν ως χρόνο επίθεσης τον Οκτώβριο του 911 ενώ οι Σκυλίτζης και Κεδρηνός δίνουν  
και συγκεκριμένα στοιχεία για την σύγκρουση. Στο «Περί βασιλείου τάξεως» του  
Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου (913- 959) για το έτος 911 αναφέρεται πως ο  
στρατηγός του θέματος Σάμου προϊστάτο 22 πολεμικών πλοίων και 4680 ναυτικών<sup>65</sup>.  
Επίσης στο έργο του ιδίου «Σταδιοδρομικόν» αναφέρεται η σειρά των νήσων στην ναυτική  
διαδρομή προς την Κωνσταντινούπολη την εποχή εκείνη. Η Σάμος είναι μέσα σε αυτή και  
αναφέρονται επίσης και οι αποστάσεις μεταξύ των νησιών<sup>66</sup>. Επίσης για το έτος 960/1  
γνωρίζουμε πως ο Νικηφόρος Φωκάς χρησιμοποίησε τη Σάμο ως ορμητήριο του στον αγώνα  
του για ανάκτηση της Κρήτης από τους Άραβες<sup>67</sup>.

Η έλλειψη ασφάλειας και οι επιθέσεις ανά διαστήματα στο νησί θα συνεχιστούν μέχρι  
και τον 11<sup>ο</sup> αιώνα. Οι επιδρομές αυτές σχετίζονται με τους Άραβες της Συρίας και αργότερα  
με εκείνους του εμιράτου της Κρήτης, το οποίο θα παίζει σημαίνοντα ρόλο στις επιθέσεις  
του 892/3 και 911/2 ενώ οι πηγές μας πληροφορούν για μια ακόμη αραβική επίθεση το έτος  
1027. Συγκεκριμένα από το 970 έως και το 990, ο αραβικός στόλος της Κρήτης επιδράμει  
συνεχώς στα νησιά του Αιγαίου<sup>68</sup>. Μετά την αποτυχία του λογοθέτη του Δρόμου  
Θεοκτίστου να ανακαταλάβει την Κρήτη, η ηγεσία του Βυζαντίου προσπάθησε επί μακρόν  
να ανακτήσει τον έλεγχο της νήσου. Η επιχείρηση που οργανώθηκε το 866 ματαιώθηκε λόγω  
της δολοφονίας του καίσαρος Βάρδα. Το 911 ο λογοθέτης του Δρόμου Ιμέριος μετά από τη  
στρατιωτική επιτυχία που είχε στις Συριακές ακτές έπλευσε εναντίον της Κρήτης, σε μια  
εκστρατεία που διήρκεσε 8 μήνες και εν τέλει απέτυχε. Στην επιστροφή ο Ιμέριος δέχτηκε  
επίθεση στη Σάμο από τον Λέοντα Τριπολίτη και τον Δαμιανό, ο στόλος των οποίων νίκησε  
τον βυζαντινό ενώ ο Ιμέριος μόλις που κατόρθωσε να ξεφύγει στη Λέσβο, «Άγαρηνών δέ  
έξελθόντων μετά πλοίων τριακοσίων, ὧν ἡγείτο Δαμιανός τε ὁ τῆς Τύρου ἀμνηρᾶς καὶ Λέων  
ὁ Τριπολίτης, Ἰμέριος ὁ λογοθέτης ναύαρχος ὧν τῶν Ῥωμαίων κατὰ τὸν Ὀκτώβριον μῆνα  
συνήντησε τούτοις κατὰ τὴν Σάμον, ἧς ἐστρατήγει Ῥωμανός ὁ Λακαπηνός καὶ συμπλακεῖς  
τοῖς μετ’ αὐτοῦ ἡττήθη, καὶ τῶν ὑπ’ αὐτόν νεῶν διασκεδασθεισῶν μόλις αὐτός διεσώθη εἰς

<sup>64</sup> Μαυρίκου, 2017, 15.

<sup>65</sup> Σαββίδης Α., 1998, 158 – 159.

<sup>66</sup> Για τα έργα του Πορφυρογέννητου βλ. PG 112.

<sup>67</sup> Μαυρίκου, 2017, 17 – 18.

<sup>68</sup> Miles, 1964, 6 – 8.

Μυτιλήνην»<sup>69</sup>. Ο στόλος του Τριπολίτη εν τέλει συνετρίβη στα νερά της Λήμνου το 923 από τον δρουγγάριο των πλωίμων Ιωάννη Ραδηνό<sup>70</sup>. Αργότερα θα σημειωθούν επιθέσεις από τους Σελτζούκους και Τουρκομάνους του στόλου του εμίρη της Σμύρνης Τζαχά ( Çaka), οι οποίες θα έχουν ως αποτέλεσμα την κατάληψη της νήσου μεταξύ 1090 – 1092 ή 1089 – 1093 «... άλλ' ό Τζαχᾶς (Τουρκος δὲ καὶ οὗτος οὐ τῶν ἐπιφανῶν, δεινὸς δὲ καὶ τὴν πονηρίαν πολὺς) διὰ πλοιαρίων ὀλίγων ἀνωιστὶ τῇ νήσῳ Χίῳ προσορμισθεὶς κατέσχε ταύτην καὶ στόλον ἐν αὐτῇ ναυπηγεῖ, δι' οὗ τὴν τε Λέσβον ἀνήρπασε καὶ τὴν Σάμον τὴν τε Ῥόδον ὑφ' ἑαυτὸν ἐποιήσατο καὶ πλείους ἄλλας τῶν νήσων ...»<sup>71</sup>. Η κατάκτηση αυτή όμως δεν θα διαρκέσει πολύ καθώς άμεσα επανακτάται από τον Ιωάννη Δούκα<sup>72</sup>.

Τα χρόνια από τον 12<sup>ο</sup> έως και τον 15<sup>ο</sup> παραμένουν προβληματικά ως προς την ιστορική τους τεκμηρίωση, ενώ αυτό που είναι σίγουρο για αυτή την περίοδο είναι οι επιθέσεις στο νησί από Βενετούς και Νορμανδούς. Κατά του 13<sup>ο</sup> – 14<sup>ο</sup> αιώνας σε αυτούς θα προστεθούν οι Γενουάτες και οι Τουρκομάνοι του Αἰδινίου. Ο Χαλκοκονδύλης αναφέρει στο έργο του παροχή σαμιακών πλοίων στον βασιλιά της Αιγύπτου, γεγονός που μάλλον σχετίζεται με τους Μαμελούκους της Αιγύπτου και χρονολογείται περί το 1426 ή ίσως και νωρίτερα<sup>73</sup>.

---

<sup>69</sup> Scylitzae §33, 1973, 191.

<sup>70</sup> Ζακυθινός, 1989, 252., Scylitzae §33, 1973, 191

<sup>71</sup> Ζωναράς, §22, 1999, 256.

<sup>72</sup> Comnenae, 2001, «... καὶ ἐξ ἐπιδρομῆς τὴν τε Σάμον καὶ τινὰς ἄλλας νήσους κατασχὼν ἐπανέρχεται πρὸς τὴν βασιλεύουσαν.»,

<sup>73</sup> Σαββίδης, 1995 – 1996, 30 – 36.

## Α' Μέρος

### Οι οχυρώσεις

Η σειρά με την οποία παρουσιάζονται οι οχυρώσεις γίνεται με βάση τον άξονα Δύση - Ανατολή. Όλες οι οχυρώσεις που αναφέρονται εδώ βρίσκονται στο βόρειο τμήμα του νησιού και είναι πέντε σε αριθμό και είναι οι εξής: Καστράκι στη θέση Ποτάμι Καρλοβάσου, οχύρωση στη θέση Καστροβούνι, Κάστρο Λαζάρου και Λουλούδας στο όρος Καρβούνη και τέλος η μικρή οχύρωση στη θέση Προφήτης Ηλίας. Κοινό χαρακτηριστικό των θέσεων Καστροβούνι και Κάστρο Λαζάρου είναι πως παρουσιάζουν αμυντικό χαρακτήρα, ενώ το Κάστρο Λουλούδας και η θέση Προφήτης Ηλίας θα μπορούσαν να έχουν ελτός από αμυντική και στρατιωτική χρήση. Το Καστράκι στη θέση Ποτάμι Καρλοβάσου οικοδομήθηκε για την προφύλαξη της υποκείμενης μονής, από την οποία πλέον σώζονται μόνο οι δυο ναοί. Ας σημειωθεί πως υπάρχουν και άλλες θέσεις στο νησί που δεν έχουν αποτελέσει ακόμη αντικείμενο έρευνας<sup>74</sup>. Ενδεικτικά αναφέρουμε πως στη βόρεια ακτή του νησιού επίσης, κοντά στη Σάμο (Βαθύ), υπάρχει μια θέση που λέγεται Παλαιόκαστρο. Η ονομασία της υποδηλώνει ύπαρξη οχυρωμένης θέσης αλλά μέχρι στιγμής αυτό είναι και το μόνο μας δεδομένο καθώς δεν έχει γίνει καμία έρευνα πάνω σε αυτό. Αν υπάρχουν άλλες οχυρές θέσεις στη βόρεια ακτή, είναι άγνωστες στη γράφουσα.

Η πραγμάτευση αυτών των οχυρώσεων γίνεται με βάση την επιτόπια έρευνα που έγινε από την γράφουσα και την παρούσα κατάσταση των θέσεων σε συνδυασμό με την υπάρχουσα βιβλιογραφία. Δυστυχώς μέχρι και σήμερα οι οχυρώσεις αυτές δεν έχουν αποτελέσει αντικείμενο εκτεταμένης μελέτης. Στην παράθεση των οχυρώσεων που ακολουθεί, γίνεται μια πρώτη προσπάθεια παρουσίασης συνδυαστικά των θέσεων, με σκοπό να δημιουργηθεί ενδιαφέρον αμέσως, η ανασκαφή και η αποτύπωση των μνημείων αυτών κρίνονται καθόλα απαραίτητες για μια μελλοντική εμπειριστατωμένη έρευνα που θα μας δώσει νέα στοιχεία για την οχυρωματική αρχιτεκτονική στα νησιά του Αιγαίου αλλά και για τον ρόλο που αυτά διαδραμάτισαν μέσα στη βυζαντινή αυτοκρατορία.

### Καστράκι στη θέση Ποτάμι Καρλοβάσου

Τρία χιλιόμετρα δυτικά του οικισμού Καρλόβαςι σε μια καταπράσινη τοποθεσία στους πρόποδες του Κέρκη, στη θέση Ποτάμι συναντάμε ένα συγκρότημα μνημείων αποτελούμενο από δυο εκκλησίες και μια μικρή οχύρωση (Χάρτης 6). Το πρώτο μνημείο που βλέπει κανείς ερχόμενος είναι ο ναός του Αγίου Νικολάου (Εικ. 13), ο οποίος είναι ορατός λόγω της γειτνίασής του με τον δρόμο. Ακολουθώντας το μονοπάτι οδηγούμαστε στην δεύτερη εκκλησία η οποία είναι αφιερωμένη στην Μεταμόρφωση του Σωτήρος (Εικ. 14). Πίσω από τις δυο αυτές εκκλησίες υψώνεται ένας φυσικός βράχος μικρού υψομέτρου, στην κορυφή του οποίου συναντάμε μια μικρή αλλά πολύ καλά διατηρημένη οχύρωση (Εικ. 15,16). Κανένα από τα τρία αυτά μνημεία δεν έχει μελετηθεί διεξοδικά, ενώ μόνο μια δοκιμαστική τομή έχει λάβει χώρα στην οχύρωση της θέσης περιμετρικά του ναού.

<sup>74</sup> Βαρβούνης, 2016.

Το πρώτο μνημείο, ο ναός του Αγίου Νικολάου σώζεται σήμερα σε ερειπειώδη κατάσταση, με κάποιους από τους τοίχους να φτάνουν σε αρκετό ύψος. Σώζεται επίσης σε αρκετό ύψος η αψίδα του Ιερού Βήματος. Αντίθετα ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος σώζεται σχεδόν ολόκληρος και ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού και τοποθετείται από τον Αργύρη Πετρονώτη στον 13<sup>ο</sup> αιώνα<sup>75</sup>. Ωστόσο, ο Μιχάλης Κάππας στην διατριβή του για τους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς κατά τη Μέση και Ύστερη βυζαντινή περίοδο, πιστεύει ότι θα πρέπει να τοποθετήσουμε χρονολογικά τον ναό στον 11<sup>ο</sup> αιώνα<sup>76</sup>. Το τρίτο και τελευταίο μνημείο της θέσης, η οχύρωση, βρίσκεται στην κορυφή του παρακείμενου βράχου, δεσπόζοντας πάνω από τα δυο εκκλησιαστικά κτήρια.

Η οχύρωση αυτή είναι η καλύτερα διατηρημένη σε σχέση με τις άλλες τέσσερις οχυρώσεις της βόρειας πλευράς (Εικ. 17). Η ανάβαση σε αυτή γίνεται από ομαλό μονοπάτι που ξεκινά πίσω από την εκκλησία της Μεταμόρφωσης και είναι σύντομη, περίπου δέκα λεπτά, με το μονοπάτι να καταλήγει στην πλευρά όπου η πύλη της οχύρωσης, η οποία βρίσκεται ανατολικά (Εικ. 18). Η έκταση της οχύρωσης είναι σχετικά μικρή και καταλαμβάνει ολόκληρο το πλάτωμα της κορυφής. Φαίνεται πως τα τείχη και όλα τα κτίσματα στο εσωτερικό έχουν οικοδομηθεί ταυτόχρονα. Η θέση της προσφέρει μια καλή εποπτεία της υποκείμενης ακτής και έχει καλή ορατότητα προς το βορρά όπου διακρίνεται η Χίος. Τα τείχη της οχύρωσης αυτής φτάνουν μέχρι το αρχικό τους ύψος, καθώς σώζονται και οι επάλξεις και εσωκλείουν όλο τον διαθέσιμο χώρο που προσφέρει ο βράχος. Η τοιχοποιία των τειχών αποτελείται από λίθους αδρά επεξεργασμένους και κεραμίδια ανάμεσα σε αυτούς, ενώ υπάρχει και συνδετικό κονίαμα. Η πύλη είναι τοποθετημένη έκκεντρα προς την δεξιά πλευρά, προς τα βόρεια (Εικ. 19). Οριοθετείται από τρεις επιμήκεις λίθους που διαμορφώνουν τις παραστάδες και το ανώφλι, πάνω από το οποίο βλέπουμε τόξο αποτελούμενο από πλίνθους σε διάταξη που θυμίζει οδοντωτή ταινία και το οποίο γεμίζεται με λίθους (Εικ. 20). Η πύλη είναι υπερυψωμένη και η είσοδος σε αυτή γίνεται με αναβαθμούς διαμορφωμένους στον φυσικό βράχο (Εικ. 21). Επίσης, στο κατώφλι και τις παραστάδες στην εσωτερική πλευρά σώζονται τα ίχνη προσάρτησης ξύλινης μονής θύρας. Η θύρα ασφάλιζε εσωτερικά με δυο ξύλινες πιθανότατα δοκούς οι οποίες θα προσαρμόζονταν σε τέσσερις τετράγωνης διατομής οπές στις παραστάδες (Εικ.22,23). Περνώντας την πύλη βρισκόμαστε στον εσωτερικό ανοιχτό χώρο της οχύρωσης όπου παρατηρούμε πως τα τείχη συνεχίζουν ακολουθώντας το φρύδι του λόφου και καταλήγουν στην δυτική πλευρά εκεί που ο βράχος απολήγει σε γκρεμό (Εικ.24,25,26). Αμέσως μετά την πύλη συναντάμε τον τρίκογχο ναό του Κάστρου και λίγα μέτρα παρακάτω το μόνο άλλο οικοδόμημα, τη δεξαμενή, που σώζεται σχεδόν στο αρχικό της ύψος (Εικ. 27). Στρεφόμενοι προς την ανατολή εκεί που βρίσκεται η πύλη της οχύρωσης, βλέπουμε την εσωτερική διαμόρφωση του τείχους, η οποία διαρθρώνεται σε όλο της το μήκος με τόξα που προβάλλουν έντονα. Τα τόξα αυτά διαμορφώνουν κλίμακα ανόδου στην νότια πλευρά που οδηγεί στον περίπατο, ο οποίος εδράζεται ολόκληρος πάνω στα τόξα. Στο ανώτερο τμήμα του το τείχος εδώ απολήγει σε επάλξεις (Εικ. 28).

Από τα μέχρι τώρα δεδομένα η θέση Ποτάμι Καρλοβάσου φαίνεται πως είναι μια μονή, με τον ναό της Μεταμόρφωσης ως καθολικό και τον ναό του Αγίου Νικολάου ως την

<sup>75</sup> Πετρονώτης, 1998, 83. Γενικά για τη θέση επίσης βλ. Πετρονώτης 2012, 455 – 464.

<sup>76</sup> Κάππας. 2009, 127.

κοιμητηριακή εκκλησία<sup>77</sup>. Η υπερκείμενη οχύρωση οικοδομήθηκε για την προφύλαξη των μοναχών και εύρεσης καταφυγίου σε περίπτωση κινδύνου. Η παρουσία της μικρής τρίκογχης εκκλησίας δηλώνει τον μοναστικό χαρακτήρα της οχύρωσης και με την άποψη αυτή συμφωνεί και η γράφουσα. Όσον αφορά την χρονολόγηση της, πιστεύουμε πως είναι πιθανόν να έχει οικοδομηθεί ταυτόχρονα με την πρώτη φάση της υποκείμενης του κάστρου εκκλησίας της Παναγίας του Ποταμού, περί τον 11<sup>ο</sup> αιώνα, ωστόσο θα μπορούσε να έχει οικοδομηθεί και νωρίτερα. Τέλος, να αναφέρουμε πως δεν υπάρχει αναφορά στις πηγές για ύπαρξη μονής στην εν λόγω περιοχή. Τα μνημεία στη θέση Ποτάμι Καρλοβάσου παραμένουν προβληματικά ως προς την χρονολόγηση τους και μόνο μέσω της ανασκαφής θα μπορούσαμε να διαλευκάνουμε το ζήτημα αυτό.

## Κάστρο στη θέση Καστροβούνι

Στη βορειοδυτική πλευρά του νησιού σε απόσταση 4 χλμ. από τον οικισμό Καρλόβασι βρίσκεται το χωριό Κοντακείκα (Χάρτης 7). Ανατολικά του χωριού και σε υψόμετρο 950μ. υψώνεται το Καστροβούνι, θέση που πήρε την ονομασία της από τα κατάλοιπα οχύρωσης που σώζονται στην κορυφή (Εικ.29)<sup>78</sup>. Αν και ως αρχαιολογική θέση είναι γνωστή, εντούτοις δεν έχει γίνει στο παρελθόν μια εκτεταμένη μελέτη της θέσης. Η ανάβαση σε αυτή γίνεται από την δυτική πλευρά του βουνού, ακολουθώντας ένα βραχώδες μονοπάτι το οποίο καταλήγει στη βόρεια πλευρά της κορυφής. Την θέση έχει αναφέρει και ο Κρητικίδης «...Υπερθεν τῆς κώμης ταύτης ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὄρους Καστροβούνι σώζεται, ὡς εἶπον, φρούριον μ' ἐρείπια πολλῶν οἰκῶν καὶ δύο ναῶν, εἰς τοὺς ἔσω τοίχους τῶν ὁποίων φαίνονται ζωγραφίαι ἁγίων ἀνεξάλειπτοι, δεξαμεναί, προάστειον μὲ καταβεβλημένους οἴκους ...»<sup>79</sup> και ο περιηγητής V. Guérin<sup>80</sup>. Ο Guérin αναφέρει δε πως όταν επισκέφθηκε την θέση βρήκε τα τείχη να σώζονται μέχρι το αρχικό τους ύψος και μέτρησε 30 επάλξεις. Παρατήρησε επίσης κατάλοιπα οικισμού τον οποίο αναφέρει ως πιθανότατα βυζαντινό καθώς επίσης και την ύπαρξη καταλοίπων λιμενικής κατασκευής στην ακτή εκεί που καταλήγει το Καστροβούνι (Εικ. 30). Δεν έχουν επιβεβαιωθεί οι πληροφορίες του Guérin, τουλάχιστον από όσα γνωρίζουμε μέχρι τώρα. Ευελπιστούμε πως στο μέλλον μια εκτεταμένη έρευνα επιφανείας στην περιοχή θα μας δώσει περισσότερες πληροφορίες για την χρήση της περιοχής κατά τους βυζαντινούς χρόνους.

Η κορυφή του Καστροβουνίου είναι σχεδόν επίπεδη και διαμορφώνεται φυσικά σε τρία άνδρα. Το βόρειο που είναι το χαμηλότερο υψομετρικά είναι το μεγαλύτερο σε έκταση, το μέσο είναι βραχώδες, αλλά υπάρχει βλάστηση και είναι κατά πολύ μικρότερο και στενό και το τρίτο και υψηλότερο είναι επίσης βραχώδες, γυμνό από βλάστηση, με υψομετρικές διαφορές και απολήγει και στις τρεις πλευρές του σε γκρεμούς. Κατάλοιπα τείχισης σώζονται και στα τρία επίπεδα. Στο βόρειο τμήμα τα κατάλοιπα είναι ελάχιστα από όσα μπορούσαμε να διακρίνουμε, ωστόσο είναι εύκολο να εντοπιστεί το αποτύπωμα της οχύρωσης και να

<sup>77</sup> Μαμαλούκος 2011, 52.

<sup>78</sup> Βαλάκου, 2014, 350.

<sup>79</sup> Κρητικίδης, 1869, 101 – 102.

<sup>80</sup> Guérin V, 1856.

ακολουθηθεί η πορεία της. Στο μεσαίο άνδρηρο εντοπίστηκε τμήμα τείχους που διαχωρίζει τα δυο άνδρηρα μεταξύ τους (Εικ. 31), ενώ η πορεία του τείχους στις παρυφές της κορυφής συνεχίζεται κανονικά. Στο ανώτερο άνδρηρο δεν εντοπίστηκαν ίχνη οχύρωσης πλην της νοτιοδυτικής πλευράς όπου σώζεται τμήμα τείχους (Εικ.32,33). Το τείχος αυτό απαρτίζεται από μεγάλους αδρά λαξεμένους λίθους οι οποίοι σταθεροποιούνται με μικρότερους. Δεν έχει γίνει χρήση κονιάματος. Το τμήμα αυτό της τείχισης είναι όμοιο με το τμήμα της τείχισης που σώζεται στο Κάστρο Λαζάρου, στο οποίο θα αναφερθούμε στην επόμενη ενότητα (Εικ. 34). Πέρα από το νοτιοδυτικό αυτό τμήμα δεν εντοπίστηκε αλλού σωζόμενο τμήμα τείχους. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει πως δεν μπορεί να σώζεται καθώς κατά την ανάβαση μας στη θέση κινηθήκαμε από τον βορρά προς τον νότο μένοντας όμως στη δυτική πλευρά της κορυφής. Η επίσκεψη έγινε με αυτό τον τρόπο λόγω της ύπαρξης εξαιρετικά πυκνής βλάστησης που ξεπερνούσε σε ορισμένα σημεία το ένα μέτρο κάνοντας την περιήγηση στο χώρο ακόμη πιο δύσκολη. Επίσης θα πρέπει να αναφέρουμε πως στάθηκε αδύνατο να μετρήσουμε την έκταση της οχύρωσης αλλά και κάποιων οικοδομικών καταλοίπων που βρέθηκαν στο εσωτερικό της λόγω της πυκνής βλάστησης που κάλυπτε τα πάντα. Στην περίπτωση του σωζόμενου τείχους της νοτιοδυτικής πλευράς στο ανώτερο επίπεδο, η μέτρηση δεν μπόρεσε να γίνει λόγω της απότομης κλίσης του εδάφους και του γκρεμού στις παρυφές του οποίου βρίσκεται το τείχος.

Στο πρώτο άνδρηρο, το βόρειο, δεν εντοπίσαμε κινητά ευρήματα. Στο μεσαίο άνδρηρο όμως και συγκεκριμένα στη μετάβαση από το μεσαίο στο ανώτερο άνδρηρο αρχίσαμε να παρατηρούμε κατά την ανάβαση μας διάσπαρτα δείγματα κεραμικής. Η αρχαιολόγος της ΕΦΑ Σάμου και Ικαρίας Ευαγγελία Μαυρίκου που μας συνόδευσε στην ανάβαση αυτή, συνέλεξε με τη βοήθεια μας κάποια από τα διάσπαρτα όστρακα τα οποία βρίσκονται σήμερα στις αποθήκες της Εφορείας. Ιδιαίτερη εντύπωση προκάλεσαν κάποια όστρακα που έδωσαν την εντύπωση πως είχαν παραμείνει σε νερό για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα (συγκεκριμένα θύμιζαν πάρα πολύ τα όστρακα που περισυλλέγονται από ενάλιες ανασκαφές). Η απορία μας όμως λύθηκε πολύ γρήγορα καθώς η βόρεια πλευρά όπως έχουμε ήδη αναφέρει στο εισαγωγικό κεφάλαιο έχει υψηλά ποσοστά υγρασίας. Ιδιαίτερα κατά τους χειμερινούς μήνες η υγρασία φτάνει στο εκατό τοις εκατό με αποτέλεσμα η ατμόσφαιρα να είναι εξαιρετικά υγρή. Η παρατήρηση αυτή δικαιολογεί λοιπόν την κακή κατάσταση στην οποία σώζονται κάποια από τα κεραμικά ευρήματα. Η κεραμική που συλλέχθηκε χρονολογήθηκε κατά προσέγγιση μεταξύ του 5<sup>ου</sup> και 7<sup>ου</sup> – 8<sup>ου</sup> αιώνα, ενώ κάποια από τα όστρακα φαίνεται να ανήκουν στον 3<sup>ο</sup> αιώνα<sup>81</sup>.

Το μεγάλο χρονικό εύρος που μας δίνει η κεραμική δημιουργεί το εξής ζήτημα: η θέση του Καστροβουνίου ήταν σε χρήση και πριν την οικοδόμηση του κάστρου; Όπως θα παρουσιάσουμε και παρακάτω στις ενότητες για την αξιοποίηση και τη θέση των οχυρώσεων της Σάμου, η θέση του Καστροβουνίου δεν είναι τυχαία. Η εξαιρετική εποπτεία όλης της δυτικής πλευράς αλλά και η δυνατότητα με καλό καιρό να παρατηρείται μεγάλο τμήμα του πελάγους σε βορρά και νότο, κάνει την θέση αυτή εξαιρετική ως θέση παρατήρησης. Κατά τους υστερορωμαϊκούς χρόνους, θέσεις στα νησιά όπως το Καστροβούνι θα λειτουργούσαν ως παρατηρητήρια της εμπορικής κίνησης. Παράλληλα προς

---

<sup>81</sup> Η χρονολόγηση της κεραμικής έγινε με βάση τις παρατηρήσεις των καθηγητών Μαρία Ξανθοπούλου και Πλάτωνα Πετρίδη.

αυτή την λειτουργία και συγκεκριμένα για τον 3<sup>ο</sup> αιώνα, έχουμε παρόμοιες θέσεις στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων που αφορούν την εποπτεία των εμπορικών οδών και δραστηριοτήτων<sup>82</sup>. Έχουν μεγάλη ποικιλία ως προς τη διάρθρωση τους αλλά κατά κύριο λόγο είναι κορυφές που εσωκλείονται σε τείχη ή που ακόμη πιο συχνά έχουν φυσική οχύρωση και επομένως οικοδομείται η μια προσβάσιμη πλευρά. Αυτά είναι τα λεγόμενα υστερορωμαϊκά οχυρά – λόφοι. Το πιο χαρακτηριστικό τους στοιχείο είναι πως ελέγχουν μεν τους εμπορικούς δρόμους, δεν τα βρίσκουμε όμως πάνω σε αυτούς αλλά προς την ενδοχώρα. Επίσης αυτά τα οχυρά λειτουργούσαν και ως χώροι υποδοχής προσφύγων σε περίπτωση εχθρικής επίθεσης. Δεν οικοδομήθηκε τίποτα στο εσωτερικό τους καθώς είναι πρόσκαιρης χρήσης, υπάρχει όμως αρκετός χώρος για ανθρώπους και ζώα. Όταν λειτουργούσαν με αυτό τον τρόπο, ο χώρος οργανωνόταν με σκηνές και πρόσκαιρα καταλύματα για τον πληθυσμό<sup>83</sup>. Ο σκοπός τους ήταν η προφύλαξη ανθρώπων και ζώων σε περίπτωση βαρβαρικών επιδρομών<sup>84</sup>.

Η θέση του Καστροβουνίου είναι θα λέγαμε θέση κλειδί για την εποπτεία του Ικάριου Πελάγους και της διέλευσης πλοίων από βορρά προς νότο και το αντίστροφο. Επομένως θα μπορούσε η θέση να χρησιμοποιείται με τον ίδιο τρόπο από την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο έως και τον 7<sup>ο</sup> αιώνα. Μετά την πρώτη επίθεση του 623 των Περσών και τις αραβικές επιθέσεις που ακολούθησαν, οι κάτοικοι της βορειοδυτικής πλευράς θα πρέπει να αναζήτησαν καταφύγιο σε ένα ασφαλές μέρος με καλή εποπτεία της γύρω περιοχής για να μπορούν να αντιμετωπίσουν έγκαιρα ενδεχόμενο κίνδυνο. Το Καστροβούνι είναι η ιδανική θέση για αυτή την λειτουργία.

Τα άλλα δυο χαμηλότερα άνηκτα του Καστροβουνίου, φέρουν επίσης τείχιση αποτελούμενη από αδρά λαξευμένους λίθους που στερεώνονται με μικρότερους, ενώ στην βορειοδυτική πλευρά μπορούμε εύκολα να παρατηρήσουμε την καμπή που κάνει το τείχος ακολουθώντας το φυσικό σχήμα της κορυφογραμμής (Εικ.35,36). Η υπόθεση που προτείνουμε εδώ είναι η εξής: το Καστροβούνι θα πρέπει να χρησιμοποιείται ήδη από τα υστερορωμαϊκά χρόνια με τον τρόπο που προαναφέραμε. Κατά τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους η χρήση του θα παρέμεινε η ίδια. Από τον 7<sup>ο</sup> όμως αιώνα και εξής που εγκαινιάζεται μια περίοδος εξαιρετικά ανασφαλούς, όπου οι κάτοικοι εγκαταλείπουν τα παράλια, το Καστροβούνι θα πρέπει να γίνεται Κάστρο με σταθερές κατασκευές για την φιλοξενία για μεγάλα διαστήματα των κατοίκων της βορειοδυτικής πλευράς. Το γεγονός πως η τοιχοποιία του μοιάζει με εκείνη του Λαζάρου και της θέσης Προφήτης Ηλίας, ίσως να υποδηλώνει μια εκτεταμένη οικοδομική δραστηριότητα για το νησί όσον αφορά τα αμυντικά του έργα και θα πρέπει να την τοποθετήσουμε στον 7<sup>ο</sup> αιώνα. Ο κίνδυνος που έρχεται από την θάλασσα τον 7<sup>ο</sup> και που εξακολουθεί να υπάρχει ως ενδεχόμενο, τα αμυντικά συστήματα των αυτοκρατόρων που αναφέραμε στο ιστορικό κεφάλαιο και το γεγονός ότι κάποια στιγμή η Σάμος γίνεται ανεξάρτητο θέμα, δικαιολογούν την ύπαρξη μιας τόσο μεγάλης οχύρωσης.

Τέλος να αναφέρουμε πως οι ντόπιοι αναφέρονται στη θέση είτε ως Καστροβούνι είτε ως Κάστρο των Σαρακηνών είτε ως Κάστρο των Σαραντιδών. Η μελέτη της προέλευσης του ονόματος του Κάστρου ίσως θα μπορούσε να μας δώσει περισσότερα στοιχεία για τη

<sup>82</sup> Johnson, 1983, 226- 227.

<sup>83</sup> Ο.π., 226- 227.

<sup>84</sup> Στο ίδιο, 231.

ζωή στο νησί. Επίσης εφόσον η Σάμος κάποια στιγμή γίνεται θέμα αυτό δεν σημαίνει πως θα υπάρχει μια οικογένεια που θα έχει τη διοικητική και στρατιωτική διαχείριση του θέματος; Μήπως επομένως η απόδοση του Καστροβουνίου ως κάστρο των Σαραντιδών αφορά μια τέτοια οικογένεια; Βέβαια στις πηγές για το θέμα Σάμου ως έδρα αναφέρεται η Σμύρνη και ίσως η οικογένεια αυτή να κατοικούσε εκεί. Όπως αντιλαμβάνεται κανείς όλα αυτά παραμένουν υποθέσεις.

## Κάστρο Λαζάρου

Η κορυφή του όρους Καρβούνη (ο οποίος στις αρχαίες πηγές αναφέρεται ως Άμπελος<sup>85</sup>) αποτελείται από δυο υψώματα, το ύψωμα του Προφήτη Ηλία (1140 μ.) και το ύψωμα του Λαζάρου (1037μ.) (Χάρτης 8, Εικ. 37). Στο ύψωμα του Λαζάρου σώζεται μεγάλη έκταση οχύρωση που καταλαμβάνει σχεδόν ολόκληρο το πλάτωμα της κορυφής αυτής. Το Κάστρο Λαζάρου είναι η μία από τις δυο θέσεις των οχυρώσεων που πραγματεύεται η παρούσα μελέτη που έχει μελετηθεί. Η δεύτερη είναι το Κάστρο Λουλούδας που περιγράφεται πιο κάτω. Η κατάσταση διατήρησης της οχύρωσης είναι δυστυχώς κακή και τα εναπομείναντα κατάλοιπα μετά βίας διακρίνονται. Με μια πρώτη ματιά φαίνεται σαν τα κατάλοιπα να έχουν γίνει ένα με τις γραμμές των βράχων με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες σε ικανοποιητικό βαθμό σήμερα. Την εν λόγω οχύρωση ωστόσο είχε μελετήσει ο Κωνσταντίνος Τσάκος τη δεκαετία του 1970, οπότε μαζί με άλλους ερευνητές είχαν πραγματοποιήσει τρεις αναβάσεις, συνέλεξαν κεραμική και έφτιαξαν αρχιτεκτονικά σχέδια. Η κατάσταση της οχύρωσης τότε ήταν κάπως καλύτερη σε σχέση με την σημερινή<sup>86</sup>. Ακόμη περισσότερα σωζόμενα κατάλοιπα είδε ο Εμμανουήλ Ι. Κρητικίδης τον 19<sup>ο</sup> αιώνα, οποίος αναφέρεται στη θέση στο έργο του *Τοπογραφία Αρχαία και Σημερινή της Σάμου*: «...Πρός δυσμὰς, δὲ ταύτης τῆς κώμης (εννοεῖ το Κοκκάρι) ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὄρους Λαζάρου ἔχουσης ὕψος 1160 Γαλλικῶν μέτρων σώζεται ἕτερον φρούριον μεγαλητέραν τοῦ προειρημένου ἔκτασιν ἔχον μ' ἐρείπια πλέον τῶν πεντακοσίων οἰκῶν καὶ ἑνὸς καταβεβλημένου ναοῦ Βυζαντινοῦ ρυθμοῦ, ὃ ἐγκατέλειψαν οἱ μεταναστεύσαντες, ὡς οἱ ἄνωτέρω, εἰς τὴν Χίον καὶ Μικρασίαν....»<sup>87</sup>. Υπάρχει τέλος και η αναφορά του V. Guérin, ο οποίος επίσης τον 19<sup>ο</sup> αιώνα αλλά πριν τον Κρητικίδη περιηγήθηκε στην Σάμο και κατέγραψε πολλά από αυτά που είδε. Αν και δεν μπορούμε να είμαστε απόλυτα σίγουροι ως προς την αξιοπιστία του Guérin το σίγουρο είναι πως ενώ οι κάτοικοι ανέφεραν ότι όλες οι οχυρώσεις που είδε ήταν πονήματα της λατινικής περιόδου, ενώ ο ίδιος επιμένει πως είναι βυζαντινές και επιχειρηματολογεί για τη γνώμη του αυτή<sup>88</sup>.

<sup>85</sup> Strabo, 2006, 638. Ο Στράβων αναφέρει πως αυτά που σήμερα ξέρουμε ως όρη Κέρκη, Άμπελος και Καρβούνης στην αρχαιότητα ήταν γνωστά με τον όρο Άμπελος.

<sup>86</sup> Κατά την επίσκεψή μας στον χώρο, δεν μπορέσαμε να διακρίνουμε κανένα κατάλοιπο με αποτέλεσμα ο μόνος τρόπος εξαγωγής πληροφοριών να είναι η ανασκαφή. Η ανασκαφή όμως εδώ δεν είναι εύκολο να πραγματοποιηθεί λόγω του μεγάλου υψομέτρου και της εξαιρετικά δύσκολης πρόσβασης.

<sup>87</sup> Κρητικίδης, 1869, 68. Η αναφορά του στον Λάζαρο ως μεγαλύτερο από άλλο κάστρο γίνεται γιατί στο κείμενο του ο Κρητικίδης έχει ξεκινήσει με το Κάστρο της Λουλούδας που βρίσκεται στο ίδιο όρος αλλά σε χαμηλότερο υψόμετρο.

<sup>88</sup> Guérin, 1856.

Η πρόσβαση στη θέση γίνεται από την βόρεια πλευρά, όπου καταλήγει ο αγροτικός δρόμος που έρχεται από το χωριό Βουρλιώτες. Το πλάτωμα της κορυφής του Λαζάρου έχει πολύ έντονη κλίση προς τα ΝΑ η έκταση του είναι στον άξονα Β – Ν περίπου 380μ. και στον άξονα Α – Δ περίπου 120μ. Η οχύρωση ακολουθεί το φρύδι του πλατώματος επομένως οι μετρήσεις που αναφέρθηκαν προηγουμένως ισχύουν και για την οχύρωση. Το τείχος έχει κατασκευαστεί με αργούς λίθους χωρίς να έχει χρησιμοποιηθεί κονίαμα (ξερολιθιά). Αποτελείται από δυο παρειές οι οποίες έχουν κατασκευαστεί με μεγάλους λίθους και το εσωτερικό έχει γεμίσει με μικρότερους λίθους. Είναι προφανές ότι έχουμε μπροστά μας ένα πολύ πρόχειρα και πολύ βιαστικά κατασκευασμένο αμυντικό έργο και το αποτέλεσμα αυτής της κακής κατασκευής είναι η κακή διατήρηση. Τα τείχη σώζονται είτε σε σωρούς από λίθους, ή μέχρι το ύψος των θεμελίων ή καθόλου, αλλά είναι εύκολο να ακολουθηθεί η πορεία τους. Το καλύτερα σωζόμενο τμήμα βρίσκεται στα ΝΔ όπου τα τείχη – τουλάχιστον τη δεκαετία του 1970 – σώζονταν μέχρι τα 2μ. ύψος. Σήμερα δεν γνωρίζουμε αν εξακολουθεί να ισχύει αυτό. Το πάχος των τειχών ποικίλει μεταξύ 1,70 μ. και 2μ. ενώ σε ορισμένα σημεία ξεπερνά τα 2μ. Η πιο, σχετικά, ομαλή πλευρά είναι η Ν – ΝΔ, όπου ο Τσάκος εντόπισε την πύλη (Εικ. 38)<sup>89</sup>. Η κάτοψη (Εικ. 39), έχει σχήμα σχεδόν τραπέζιο με την μικρή βάση να αντιστοιχεί στην εξωτερική πλευρά και τη μεγάλη αντίστοιχα στην εσωτερική. Η εξωτερική πλευρά έχει μήκος 1,10μ. και η εσωτερική 1,40μ. Η οργάνωση αυτή έχει ως σκοπό να περιοριστεί σε μέγεθος το εξωτερικό άνοιγμα για λόγους πιθανότατα άμυνας. Το πάχος εδώ σε όλο το μήκος της τείχισης είναι 2μ. Εφόσον η Ν- ΝΔ πλευρά είναι η πιο εύκολα προσβάσιμη, άρα και πιο ευάλωτη σε μια επίθεση, έχει μεγαλύτερη επιμέλεια στην κατασκευή των τειχών, όμως και σε αυτή την περίπτωση κονίαμα δεν χρησιμοποιήθηκε. Είναι ένα από τα τμήματα που σωζόταν ωστόσο σε σχετικά καλή κατάσταση. Στο δυτικό τμήμα της οχύρωσης ο Τσάκος παρατήρησε πως σχηματιζόταν πυργόσχημη προεξοχή πάνω σε έναν απόκρημνο βράχο. Στο εσωτερικό της οχύρωσης σώζονται κατάλοιπα από μικρά κτίσματα στο ψηλότερο σημείο του πλατώματος και δεξαμενές συγκέντρωσης νερού στο χαμηλότερο. Στο δυτικό τμήμα του τείχους διακρίνονται καθαρά και έχουν αποτυπωθεί σχεδιαστικά δωμάτια σε σειρά που εφάπτονται στο τείχος και βρίσκονται νότια του πύργου. Τα δωμάτια αυτά δεν επικοινωνούν μεταξύ τους ωστόσο δεν έχουν εντοπιστεί οι θύρες τους, αν και η ανατολική τους πλευρά παρουσιάζει την μεγαλύτερη φθορά άρα υποθετικά θα πρέπει να τοποθετηθούν οι είσοδοι εκεί. Τα δάπεδα δεν ήταν δυνατόν να εντοπιστούν καθώς βρίσκονται κάτω από την επιφάνεια του εδάφους. Οι τοίχοι των δωματίων έχουν ομοιόμορφο πάχος που ποικίλει μεταξύ 0,70μ. με 0,90μ. και κατασκευαστικά είναι όμοια με την τεχνοτροπία του τείχους. Η οργάνωση αυτή δηλώνει ταυτόχρονη οικοδόμηση του τείχους και των δωματίων και ίσως να υπήρξε και κάποιο υποτυπώδες σχέδιο στην οικοδόμηση του συνόλου της οχύρωσης<sup>90</sup>.

Εδώ θα πρέπει να αναφέρουμε επίσης πως πολύ πρόσφατα, το 2013, βρέθηκε θησαυρός στο Κάστρο αποτελούμενος από φόλλεις του Κώνσταντος Β΄ ( 641 – 668), ο οποίος παραμένει μέχρι σήμερα αδημοσίευτος. Αυτό που μπορούμε να υποστηρίξουμε με κάποια βεβαιότητα είναι η ταυτόχρονη οικοδόμηση όλων των κτισμάτων, με βιαστικό τρόπο πράγμα που υποδηλώνει ίσως την βιαστική ανάγκη προφύλαξης των κατοίκων από κάποιον εξωτερικό κίνδυνο. Η κεραμική που εντοπίστηκε διάσπαρτη σε όλο τον χώρο αφορά κυρίως

<sup>89</sup> Τσάκος, 1987, 53.

<sup>90</sup> Τσάκος, 1987, 54.

οικιακά σκεύη δηλαδή μεγάλα αγγεία, αμφορείς και πίθους. Τα όστρακα σύμφωνα με τον Τσάκο μοιάζουν πολύ με αυτά που έχουν βρεθεί στο Ευπαλίνειο Όρυγμα και χρονολογούνται στο α΄ μισό του 7<sup>ου</sup> και με την κεραμική από το ναυάγιο του Yassi Ada, η οποία επίσης χρονολογείται την ίδια περίοδο. Από την κεραμική απουσιάζουν επίσης όστρακα με εφυάλωση. Ένα από τα πρώιμα χρονολογούμενα ευρήματα είναι μια ενσφράγιση λαβή μάλλον από αμφορέα στην οποία εικονίζεται σε προτομή ο αυτοκράτορας Τιβέριος Β΄ ( 578 – 582) ή ο αυτοκράτορας Μαυρίκιος ( 582 – 602) και ένα από τα όψιμα είναι ένας φύλλις του Κώνσταντος Β΄ ( 641 – 668)<sup>91</sup>. Επομένως μπορούμε να τοποθετήσουμε το Κάστρο του Λαζάρου στον 7<sup>ο</sup> αιώνα, αλλά δεν μπορούμε να δώσουμε στενότερα όρια χρονολόγησης. Ο Τσάκος συνδέει την οικοδόμηση της οχύρωσης με τις επιθέσεις των Περσών και έπειτα των Αράβων των πρώτων δεκαετιών του 7<sup>ου</sup> αιώνα. Άγνωστη παραμένει τέλος και η διάρκεια χρήσης του Κάστρου.

Παράλληλο του Κάστρου Λαζάρου, με κάποιες διαφορές βέβαια, είναι η οχύρωση του Εμπορίου της Χίου<sup>92</sup>. Το Εμποριό είναι ένας οικισμός με οχύρωση πάνω σε ακρωτήριο, ενώ ενδείξεις κατοίκησης έχουμε και από το παρακείμενο λιμάνι (Εικ.40,41). Η κεραμική που έχει βρεθεί και στους δυο χώρους δείχνει πως υπήρχε κάποιου τύπου κατοίκηση εκεί ήδη από τον 5<sup>ο</sup> αιώνα. Η εγκατάσταση στην περιοχή του λιμανιού θα πρέπει να ήταν και η βασική θέση κατοίκησης του πληθυσμού σε όλη την πρωτοβυζαντινή περίοδο και η χρήση της θα πρέπει να συνεχίστηκε ακόμη και μετά την οικοδόμηση του οχυρού.

Η απόφαση να οικοδομηθεί ένα οχυρό στο Εμποριό θα πρέπει να συνδεθεί με τα γεγονότα των αρχών του 7<sup>ου</sup> αιώνα στον αιγαιακό χώρο. Οι συγκρούσεις με τους Πέρσες αρχικά και η εμφάνιση των Αράβων στη συνέχεια, ανάγκασαν τους κατοίκους να οχυρωθούν για να προστατευθούν από εχθρικές επιθέσεις, αλλά και για να μπορέσει να συνεχιστεί η εμπορική δραστηριότητα. Το Εμποριό ήταν ένας ναυτικός εμπορικός σταθμός και το λιμάνι από όπου ξεκινούσε το εμπόριο της πολύτιμης μαστίχας που παραγόταν στη νότια Χίο. Η ταραχώδης αυτή περίοδος δηλώνεται και με την απόκρυψη θησαυρών. Στην πόλη της Χίου βρέθηκε το 1998 θησαυρός 113 φύλλων του Κώνσταντος Β΄ σε ανασκαφή οικοπέδου μέσα στο κάστρο. Ο θησαυρός βρέθηκε μέσα σε κτήριο που έχει ίχνη καταστροφής και πυρκαγιάς που δηλώνει βίαιη εχθρική επέμβαση, άρα και βεβαιασμένη εγκατάλειψη στις αρχές του 7<sup>ου</sup><sup>93</sup>.

Η οχύρωση στον λόφο του Εμπορίου θα πρέπει να οικοδομήθηκε στα χρόνια του αυτοκράτορα Κώνσταντος Β΄ (641 – 668). Η οικοδόμηση του οχυρού αυτού φαίνεται να αντικατοπτρίζει μια απόφαση από πλευράς της τοπικής ή και της κεντρικής εξουσίας. Ο λόγος που οικοδομήθηκε και το ερώτημα αν ήταν επανδρωμένο φαίνεται να απαντάται από την ίδια την χρονολόγηση του. Ο Boardmann παρατήρησε<sup>94</sup> ότι η θέση λειτουργούσε τόσο σαν πόλη όσο και σαν στρατόπεδο στα τελευταία χρόνια ύπαρξης της, κάτι που ίσως συνέβαινε εξ αρχής. Τον 6<sup>ο</sup> αιώνα η πολιτική της αυτοκρατορίας στο σύστημα των

<sup>91</sup> Τα ευρήματα αυτά βρίσκονται στις αποθήκες της ΕΦΑ Σάμου. Για τις σφραγίδες αυτοκρατόρων σε αμφορείς βλ. Diamanti, 2012.

<sup>92</sup> Ο Τσάκος όταν πραγματοποίησε αυτή την πρώτη μελέτη της οχύρωσης προχώρησε σε συγκρίσεις αλλά με προϊστορικές θέσεις του Αιγαίου που κατά τον ίδιο παρουσίαζαν ομοιότητες. Την δεκαετία του 1970 το Εμποριό της Χίου είχε ήδη ανασκαφεί, δεν είχε δημοσιευτεί όμως ο τόμος που αφορούσε τη βυζαντινή φάση της ανασκαφής κάτι που έγινε το 1989.

<sup>93</sup> Hood, 1989, 3.

<sup>94</sup> Boardman, 1989, 122.

στρατευμάτων συνόρων, ήταν να δίνεται γη σε αντάλλαγμα στρατιωτικών υπηρεσιών φαίνεται να εφαρμόζεται πιο συστηματικά. Οι ανασκαφείς πιστεύουν ότι το Εμποριό θα πρέπει να λειτουργούσε με αυτό τον τρόπο<sup>95</sup>.

Η οχύρωση είναι ακανόνιστου σχήματος με έκταση 200μ. στον άξονα Α – Δ και 150μ. στον άξονα Β – Ν και εκτείνεται ανάμεσα στις δυο βραχώδεις κορυφές του ακρωτηρίου που φτάνουν περίπου τα 40μ. ύψος. Από την κεντρική πύλη στα βορειοδυτικά ξεκινούσε κεντρική οδός με πιθανή κατεύθυνση προς τα νοτιοανατολικά, ενώ υπήρχε και μια δεύτερη οδός παράλληλη προς την πρώτη (Εικ.42). Η κυρίως ανεσκαμμένη περιοχή είναι η βόρεια και η βορειοδυτική πλευρά του οικισμού που έδειξε και πυκνή οικοδόμηση. Δοκιμαστικές τομές σε διάφορα σημεία έδειξαν πως κάθε χώρος πάνω στο ακρωτήριο που μπορούσε να οικοδομηθεί είχε χρησιμοποιηθεί. Η οχύρωση έχει εκμεταλλευτεί την φυσικά οχυρή θέση ενώ υπάρχει και προτείχισμα που ενισχύει το κύριο τείχος στη δυτική και βόρεια πλευρά του. Υπάρχουν επίσης τρεις πύργοι στη βορειοδυτική γωνία που ενισχύουν το τείχος. Κατά τις ανασκαφές βρέθηκαν επίσης δυο κλίβανοι στην εξωτερική πλευρά των τειχών, οι οποίοι είναι περίπου κυκλικοί και ο ένας σώζει και τμήμα της θολωτής του στέγης (Εικ. 43). Στο εσωτερικό τους βρέθηκε κεραμική μόνο της πρώτης φάσης του οικισμού<sup>96</sup>. Στην ανατολική πλευρά της πύλης συναντάμε μια σειρά οικιών που εφάπτονται του τείχους (Εικ. 44). Από τον τρόπο οικοδόμησης φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν όλες μαζί με είσοδο ανά 4 ή 5 μ.

Ένα από τα δωμάτια που ανασκάφηκε το Δωμάτιο ΙΧ έδωσε τα περισσότερα ευρήματα. Πιο συγκεκριμένα βρέθηκαν 90 αγγεία, ένα εκ των οποίων έφερε χαραγμένο το όνομα του ιδιοκτήτη Θεόδοτος. Από τα ευρήματα στο στρώμα καταστροφής κατανοούμε ότι δεν πρόκειται για καταλύματα φρουράς. Η άλλη άποψη είναι ότι πρόκειται για καταστήματα αλλά αυτό δημιουργεί το ερώτημα πού έμεναν οι ιδιοκτήτες. Για το Δωμάτιο ΙΧ συγκεκριμένα, η ερμηνεία είναι ή ότι πρόκειται για κατάστημα ή για την οικία κάποιου επιφανούς κατοίκου καθώς βρέθηκαν στον χώρο και δυο μαρμάρινες επιφάνειες τραπεζιών. Αυτό που είναι κοινό για ολόκληρο τον λόφο είναι η παντελής έλλειψη στα ευρήματα αντικειμένων από πολύτιμα μέταλλα<sup>97</sup>.

Από τα νομίσματα των αυτοκρατόρων Ηρακλείου και Κώνσταντος Β΄, που βρέθηκαν κάτω από τα δάπεδα των οικιών, οι ανασκαφείς προτείνουν ως χρονολόγηση ή το έτος 642/3 επί Ηρακλείου ή τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Κώνσταντος. Ίσως το πιο πιθανό να είναι ότι οικοδομήθηκε μετά το 649, τη χρονιά που οι Άραβες επιτίθενται στην Κύπρο. Η καταστροφή του Εμποριού χρονολογείται περί το 668 ή λίγο αργότερα, όταν ο Μωαβίας έκανε την πρώτη επιδρομή στην Προποντίδα και λεηλάτησε την Έφεσο. Το Εμποριό θα ήταν σαφέστατα ορατό καθώς βρισκόταν πάνω στον ναυτικό δρόμο των μικρασιατικών παραλίων. Εφόσον ήταν ένα προστατευόμενο λιμάνι πιθανότατα, αν όχι σίγουρα, θα είχε χρησιμοποιηθεί ως βάση για κάποιο τμήμα του βυζαντινού στόλου, επομένως θα ήταν από τους πρώτους στόχους των Αράβων που ήθελαν να διέρχονται ελεύθερα στο Αιγαίο. Ο οικισμός δεν θα πρέπει να είχε διάρκεια ζωής περισσότερο από 20 χρόνια<sup>98</sup>. Με βάση τα όσα

<sup>95</sup> Στο ίδιο, 4.

<sup>96</sup> Ballance, 1989, 50 – 51.

<sup>97</sup> Στο ίδιο, 64 – 65.

<sup>98</sup> Hood, 1989, 6 – 7.

αναφέρθηκαν παραπάνω φαίνεται ότι το Εμποριό είναι ένας οικισμός που συνδυάζει την εμπορική δραστηριότητα με την αμυντική, όποτε η δεύτερη είναι αναγκαία.

Στις αρχές του 9<sup>ου</sup> αιώνα κάτοικοι έρχονται να εγκατασταθούν εκ νέου στη θέση, στην οποία βρήκαν και καλά διατηρημένα τα τείχη και τα θεμέλια των οικιών του 7<sup>ου</sup> πάνω στις οποίες έκτισαν τις νέες. Δεν φαίνεται να υπάρχει αισθητή διαφορά σε σχέση με την πρώτη φάση του οικισμού καθώς καταλαμβάνεται η ίδια έκταση και ο τρόπος οικοδόμησης φαίνεται να είναι ίδιος. Τα ευρήματα αυτής της περιόδου είναι κυρίως η κεραμική και δυο νομίσματα, ένα του Νικηφόρου Α' (803 – 811) και ένα του Λέοντα Ε' (813 – 820). Τα νομίσματα βρέθηκαν σε στρώμα που δηλώνει την εγκατάλειψη του οικισμού ή ίσως μια δεύτερη καταστροφή του αλλά αυτό δεν μπορεί να τεκμηριωθεί επαρκώς λόγω διάβρωσης της θέσης. Άγνωστο παραμένει το πότε επέστρεψαν οι κάτοικοι στο Εμποριό καθώς επίσης και το πότε καταστρέφεται. Ωστόσο η δεύτερη αυτή φάση του οικισμού θα πρέπει να διήρκεσε περισσότερα χρόνια από ότι η πρώτη<sup>99</sup>.

Το Κάστρο του Λαζάρου παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τη θέση Εμποριό της Χίου. Από τα μέχρι τώρα δεδομένα και κυρίως μέσα από τις νομισματικές μαρτυρίες φαίνεται πως και οι δυο οχυρώσεις έχουν οικοδομηθεί στα χρόνια του αυτοκράτορα Κώνσταντος Β' (641 – 668). Η θέση του Εμποριού είναι πλήρως ανεσκαμμένη και καλά μελετημένη και μπορεί έτσι να λειτουργήσει ως ένα πρότυπο νησιωτικού οικισμού του 7<sup>ου</sup> αιώνα στο Αιγαίο. Με βάση αυτή τη θεωρία, το Κάστρο Λαζάρου θα μπορούσε να ενσωματωθεί στο σύστημα των νησιωτικών οικισμών του 7<sup>ου</sup> αιώνα, καθώς, αν και παραμένει άγνωστη η διάρκεια χρήσης του κάστρου, φαίνεται ότι φιλοξένησε ένα σεβαστό τμήμα του πληθυσμού του νησιού κυρίως λόγω του μεγέθους του.

Από τα μέχρι τώρα δεδομένα φαίνεται πως ότι δυο θέσεις παρουσιάζουν ίδια διάρθρωση και πιθανόν να πρόκειται για ένα μοντέλο οικοδόμησης οχυρών θέσεων στα νησιά του Αιγαίου κατά τον 7<sup>ο</sup> αιώνα. Για να μπορέσουμε να προχωρήσουμε σε περαιτέρω συγκρίσεις θα πρέπει να ανασκαφεί το Κάστρο Λαζάρου, έτσι ώστε να δούμε αν η υπόθεση αυτή είναι σωστή.

Επίσης, θα πρέπει να κάνουμε μια σύντομη αναφορά στις δυο γνωστές οχυρώσεις της Ικαρίας, το Κάστρο του Κοσκινά που χρονολογείται μεταξύ 9<sup>ου</sup> και 10<sup>ου</sup> αιώνα και το Καψαλινό Κάστρο το οποίο δεν έχει χρονολογηθεί<sup>100</sup>. Η περίπτωση της Ικαρίας απαιτεί ξεχωριστή μελέτη καθώς αποτελεί ένα άγνωστο σχετικά νησί για την βυζαντινή περίοδο. Με μια πρώτη ματιά ωστόσο, το Καψαλινό Κάστρο παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά με το Κάστρο Λαζάρου. Πιθανότατα τα οχυρωματικά έργα της Σάμου και της Ικαρίας να είναι ταυτόχρονα, καθώς τα δυο νησιά βρίσκονται σε πάρα πολύ κοντινή απόσταση και με εξαιρετική οπτική επαφή μεταξύ τους. Τέλος, θα πρέπει να αναφερθούμε και στο κάστρο τ' Απαλίου στη θέση Σαγκρίου Νάξου<sup>101</sup>. Το εν λόγω κάστρο διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση και έχει εξαιρετική εποπτεία τόσο των καλλιεργήσιμων εκτάσεων όσο και του νησιωτικού χώρου μεταξύ των νησιών Νάξου, Πάρου και Ίου. Το κάστρο τ' Απαλίου παρουσιάζει μια εικόνα έντονης οικιστικής δραστηριότητας ενώ η οικοδόμηση του φαίνεται

<sup>99</sup> Ballance, 1989, 73 – 84.

<sup>100</sup> Καβαδία, 2014, 344.

<sup>101</sup> Πέννας 2014, 368 – 369.

να συνδέεται με τις αραβικές επιθέσεις του 7<sup>ου</sup> αιώνα. Αν θεωρήσουμε πως οι περιπτώσεις του Καστροβουνίου και του Κάστρου Λαζάρου οικοδομήθηκαν για τους ίδιους ακριβώς λόγους, τότε πιθανότατα να μιλάμε για μια εκτεταμένη οικοδομική δραστηριότητα στο Αιγαίο στις αρχές του 7<sup>ου</sup> αιώνα. Ας ελπίσουμε πως μια μελλοντική συνδυαστική έρευνα θα μας δώσει περαιτέρω στοιχεία για την σχέση μεταξύ των οχυρωματικών έργων των νησιών.

## Κάστρο Λουλούδας

Στο όρος Καρβούνη, σε χαμηλότερη κορυφή από αυτήν του Λαζάρου και προς τα ΒΑ, συναντάμε το Κάστρο της Λουλούδας (Χάρτης 9, Εικ. 45). Στην κορυφή μπορεί να φτάσει κανείς μέσω του ίδιου αγροτικού δρόμου που οδηγεί στο κάστρο του Λαζάρου μέσω Μυτιληνίων. Ωστόσο, ο πιο σύντομος δρόμος είναι μέσω του οδικού δικτύου που φτάνει στο χωριό Βουρλιώτες και συνεχίζει με τον αγροτικό δρόμο που περνά από τη Μονή Βροντά, από την οποία το Κάστρο της Λουλούδας απέχει μόλις 2 χιλιόμετρα. Το κάστρο έχει κατασκευαστεί σε χαμηλό λόφο και βρίσκεται σε άμεση οπτική επαφή με το Κάστρο του Λαζάρου. Πέρα από τον Τσάκο που έκανε την πρώτη μελέτη, το Κάστρο αναφέρει και ο Κρητικίδης στο έργο του: «Νοτιανατολικά ταύτης ὑπερθεν τῆς Κοκκαριανῆς Μονῆς ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὄρους Καρβούνη, ἐχούσης ὕψος 1200 Γαλλικῶν μέτρων ἀπο τῆς επιφανείας τῆς θαλάσσης σώζεται φρούριον λεγόμενον Κάστρον της Λουλούδας κληθὲν οὕτως, [...] Τὸ φρούριον δὲ τοῦτο πιθανολογεῖται, ὅτι ὤκουν οἱ ἐγκαταλείψαντες τὴν κατὰ τὸ Κοκκάριον παραλίαν κώμην κάτοικοι ἔνεκα τῶν ἐνοχλούντων αὐτοὺς πειρατῶν και οἱ μεταναστεύσαντες κατὰ τα 1476 πανοίκοι εἰς τὴν Χίον και Μικρασίαν...»<sup>102</sup>. Τέλος και ο Guérin αναφέρεται σε αυτό<sup>103</sup>. Ο Τσάκος αναφέρει ότι σύμφωνα με τον Ν. Ζαφειρίου<sup>104</sup> το όνομα δεν είναι Λουλούδα αλλά Λαλούδα, που σημαίνει «το κάστρο που είναι χτισμένο πάνω σε βράχο»<sup>105</sup>.

Η θέση του Κάστρου Λουλούδας είναι προνομιακή καθώς βρίσκεται στο κέντρο του νησιού, όχι πολύ μακριά από τις εύφορες περιοχές των Μυτιληνίων και της Χώρας, είναι φυσικά οχυρή και με πιο εύκολη πρόσβαση από ότι το Κάστρο του Λαζάρου. Η ανάβαση στο κάστρο γίνεται μόνο από τα ΝΑ, όπου στον βράχο λαξεύτηκε κλίμακα ανόδου που κατέληγε μπροστά από την πύλη (Εικ. 46). Η σημερινή κατάσταση του μονοπατιού δεν επιτρέπει στους επισκέπτες την εύκολη ανάβαση. Τα σκαλοπάτια στο κατώτατο μέρος έχουν χαθεί εντελώς, ενώ σώζονται σε καλύτερη κατάσταση όσο ανηφορίζουν. Το τείχος που σώζεται βρίσκεται στα ΒΔ, στο πιο ομαλό σημείο πρόσβασης του λόφου. Σώζει επίσης άνοιγμα το οποίο πιθανότατα ήταν η θέση της πύλης (Εικ. 47,48). Η οχύρωση ακολουθεί κατά μήκος όλο το φρύδι του απόκρημνου λόφου. Είναι κατασκευασμένη από αργούς λίθους και συνδετικό ασβεστοκονίαμα.

Στην περιγραφή του Κάστρου Λουλούδας ο Τσάκος αναφέρει ότι, πάνω στο λόφο σώζονταν κτίσματα με υδραυλικό κονίαμα, που πιθανότατα ήταν δεξαμενές. Ο ίδιος αναφέρει τα κτιριακά κατάλοιπα που εντόπισε ως οικίες, οι οποίες πιθανόν να ήταν χτισμένες

<sup>102</sup> Κρητικίδης, 1869, 68.

<sup>103</sup> Guérin, 1856.

<sup>104</sup> Ζαφειρίου, 1946, 222.

<sup>105</sup> Τσάκος, 1979, 21.

σε επίπεδα στον εσωτερικό χώρο της οχύρωσης<sup>106</sup>. Η κεντρική οδός, που οδηγούσε από την πύλη στην κορυφή του λόφου, είναι ευδιάκριτη και διαμορφωμένη επίσης σε κλίμακα. Με τον τρόπο αυτό οι κατασκευές μέσα στο κάστρο, εκμεταλλεύτηκαν κάθε ελεύθερη επιφάνεια του χώρου.

Κατά την επίσκεψη μας στο Κάστρο Λουλούδας, διαπιστώθηκε πως από τις κατασκευές, που περιγράφει ο Τσάκος σώζονται μόνο τα θεμέλια και αυτά σε πολύ κακή κατάσταση, ενώ το μόνο που απομένει σε ορισμένα σημεία είναι ο φυσικός βράχος. Το μέγεθος τους εκτιμούμε ότι είναι πολύ μικρό για οικίες, πιθανότατα να ανταποκρίνονται σε αποθηκευτικούς χώρους. Η επιφάνεια των χώρων αυτών ήταν καλυμμένη με χρηστική κεραμική, κυρίως θραύσματα πιθαριών μεγάλου μεγέθους, στοιχείο που εντείνει την άποψη περί αποθηκευτικών χώρων. Μια ακόμη ευδιάκριτη κατασκευή βρίσκεται εσωτερικά δεξιά της πύλης και πιστεύουμε ότι χρησίμευε ως κατάλυμα φρουράς λόγω της κυκλωτερής διατομής του. (Εικ. 49).

Κατά την επιτόπια έρευνα, παρατηρήσαμε ότι ανάμεσα στους δόμους λίθων των τειχών παρεμβάλλονται θραύσματα κεραμίδων και κεραμικών αγγείων τα οποία συνδέονται μεταξύ τους με κονίαμα για καλύτερη στήριξη. Αυτό είναι χαρακτηριστικό της τοιχοποιίας των οχυρώσεων από τον 7<sup>ο</sup> έως τον 12<sup>ο</sup> αιώνα<sup>107</sup>.

Η κεραμική, που συλλέχθηκε από τον Τσάκο, ανήκει σε αποθηκευτικά αγγεία και οικιακά σκεύη. Σε αντίθεση, ωστόσο, με το Κάστρο Λαζάρου, το Κάστρο Λουλούδας απέδωσε και όστρακα από βυζαντινά εφυσωμένα πινάκια, που χρονολογούνται στους μέσους βυζαντινούς χρόνους.<sup>108</sup>

Για την χρήση του Κάστρου Λουλούδας τέλος, υπάρχουν δυο υποθέσεις. Η πρώτη υπόθεση είναι πως μάλλον πρόκειται για στρατιωτική οχύρωση, λόγω του μικρού της μεγέθους. Η δεύτερη υπόθεση είναι πως θα μπορούσε να έχει και αυτή η θέση αμυντικό χαρακτήρα με σκοπό την προφύλαξη κατοίκων.

## Οχύρωση στη θέση Προφήτης Ηλίας

Το όρος Καρβούνη, όπως αναφέραμε και στο εισαγωγικό κεφάλαιο απολήγει στην θάλασσα. Η ακτογραμμή που διαμορφώνεται αποτελείται από ελάχιστα ανοιχτά σημεία, ενώ και το παρακείμενο προς τα δυτικά όρος της Αμπέλου απολήγει επίσης πάνω στη θάλασσα (Εικ. 50). Ο σύγχρονος δρόμος περνά από εδώ ενώνοντας τους δυο μεγαλύτερους οικισμούς του νησιού το Καρλόβασι και τη Σάμο (Βαθύ), μια απόσταση περίπου 40 χλμ. Κατά μήκος της παραθαλάσσιας αυτής διαδρομής και συγκεκριμένα όπως ερχόμαστε από τα δυτικά προς τα ανατολικά, πριν τον οικισμό Κοκκάρι, ο δρόμος ανεβαίνει στο όρος Καρβούνη με κατεύθυνση το χωριό Βουρλιώτες. (Εικ 51). Αριστερά της στροφής υπάρχει λόφος, στην κορυφή του οποίου το πρώτο πράγμα που παρατηρούμε είναι μια μεταβυζαντινή εκκλησία

<sup>106</sup> Τσάκος, 1979, 21 – 22.

<sup>107</sup> Foss – Winfield, 1986, 18.

<sup>108</sup> Τσάκος, 1979, 22.

αφιερωμένη στον Προφήτη Ηλία. Ο λόφος αυτός βρίσκεται ακριβώς πάνω από την θάλασσα και έχει πολύ καλή εποπτεία της γύρω περιοχής (Χάρτης 10, Εικ. 52)<sup>109</sup>.

Η πρόσβαση στο λόφο γίνεται από ένα απλό μονοπάτι, σήμερα πλακοστρωμένο στη νότια πλευρά του λόφου. Ο λόφος έχει ύψος 80μ. και στο μέσον περίπου του ύψους του συναντάμε τείχος που τον περιτρέχει. Το τείχος είναι κατασκευασμένο από αδρά λαξευμένους λίθους που στερεώνονται μεταξύ τους με μικρότερους (ξερολιθιά), ενώ τα κενά γεμίζονται με χώμα (Εικ. 53). Το πάχος του τείχους κυμαίνεται μεταξύ 1μ. και 2μ. σε όλο του το μήκος. Αυτό που παρουσιάζει διαφορά είναι το ύψος του τείχους καθώς ακολουθεί την γεωμορφολογία του λόφου με αποτέλεσμα να μην μένει σταθερό. Στην ευρύτερη περιοχή σύμφωνα με τον Τσάκο, σώζονται ίχνη βυζαντινής περιόδου καθώς και τα λείψανα μιας βυζαντινής εκκλησίας<sup>110</sup>.

---

<sup>109</sup> Βαλάκου, 2014, 348 – 349.

<sup>110</sup> Τσάκος, 1979, 22

## Β' Μέρος

### Η θέση των οχυρώσεων

Με μια πρώτη ματιά οι οχυρώσεις που παρουσιάζονται εδώ φαίνονται διάσπαρτες και χωρίς κάποια σύνδεση μεταξύ τους, γεγονός που δεν ισχύει. Είναι πραγματικά εντυπωσιακό το πόσο καλά έχει μελετηθεί η γεωμορφολογία της περιοχής και η επιλογή τους για την κατασκευή των οχυρώσεων. Το κυριότερο στοιχείο που θεωρούμε ότι ήταν και μέσα στο πλαίσιο της οικοδόμησης τους είναι η μεταξύ τους επικοινωνία. Αν και δεν είναι εύκολο να το αντιληφθεί κανείς όταν βλέπει τις οχυρώσεις μεμονωμένα, εντούτοις η προσεκτικότερη παρατήρησή τους και ο συνδυασμός των θέσεων τους παρουσιάζουν ένα πολύ καλά οργανωμένο σύστημα άμυνας και επικοινωνίας, το οποίο έχει αξιοποιήσει άριστα τους ορεινούς όγκους του νησιού παρακάμπτοντας τις δυσκολίες που αυτοί δημιουργούν. Αν και η κάθε μια έχει τα δικά της στοιχεία, εντούτοις παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά. Όλες οι θέσεις που αναφέρονται εδώ βρίσκονται πολύ κοντά στην βόρεια ακτή του νησιού. Ο προσανατολισμός τους δεν είναι παγιωμένος, ο Λάζαρος έχει είσοδο στα νότια – νοτιοδυτικά, η Λουλούδα στα βορειοδυτικά, ο Προφήτης Ηλίας στα νότια και το Καστράκι στο Ποτάμι στα ανατολικά. Στην περίπτωση του Καστροβουνίου δεν έχει εντοπιστεί η πύλη εισόδου. Όλες όμως βρίσκονται κατά κύριο λόγο σε μεγάλο υψόμετρο με καλή εποπτεία της περιοχής και απρόσκοπτο οπτικό πεδίο περιμετρικά του νησιού.

Στις περιπτώσεις του Κάστρου Λαζάρου και του Καστροβουνίου, οι οχυρώσεις χτίζονται σε θέσεις που έχουν χρησιμοποιηθεί στο παρελθόν και έχουν εξαιρετική οπτική επικοινωνία με τον περιβάλλοντα νησιωτικό χώρο. Ειδικά στην περίπτωση του Λαζάρου που βρίσκεται στο κέντρο περίπου του νησιού, μπορούμε να πούμε ότι έχει την καλύτερη θέση για επίβλεψη. Στα βόρεια διακρίνεται καθαρά η Χίος και τα παράλια της Μικράς Ασίας, ενώ όταν οι καιρικές συνθήκες είναι ευνοϊκές τότε το οπτικό πεδίου διευρύνεται. Στα νότια, ο Λάζαρος εποπτεύει όλη την νότια πλευρά του νησιού και διακρίνεται επίσης καθαρά η Πάτμος, η Λέρος, οι Φούρνοι και τα παράλια της Μικράς Ασίας. Ανεμπόδιστη είναι και η οπτική επαφή του Λαζάρου με την ανατολική πλευρά του νησιού. Το μοναδικό σημείο στον ορίζοντα του που εμποδίζει την οπτική επαφή είναι το δυτικό, καθώς σε αυτή την πλευρά υψώνεται το όρος της Αμπέλου (Εικ.54). Αυτό για τους κατοίκους της εποχής ήταν ένα σοβαρότατο πρόβλημα. Αν δεν είχαν άμεση επαφή με τον υπόλοιπο χώρο γύρω τους δεν θα μπορούσαν να ενημερωθούν έγκαιρα σε περίπτωση κινδύνου και να αμυνθούν. Το πρόβλημα της οπτικής επαφής μεταξύ των θέσεων Καστροβούνι και Κάστρα Λαζάρου και Λουλούδας λύθηκε με την κατασκευή της μικρής οχύρωσης του Προφήτη Ηλία. Τα μεγάλα κάστρα του Λαζάρου και του Καστροβουνίου δεν μπορούν να επικοινωνήσουν μεταξύ τους λόγω του όρους της Αμπέλου που παρεμβάλλεται και ενώ ο Λάζαρος έχει εικόνα όλου του νησιού, το δυτικό κομμάτι είναι για αυτόν τυφλό. Το Καστροβούνι από την άλλη έχει εξαιρετική εποπτεία σε όλο το δυτικό τμήμα του νησιού όπως επίσης και στο βόρειο και νότιο αλλά όχι στο ανατολικό (Εικ. 55,56). Επομένως έπρεπε να βρεθεί μια θέση να καλύψει την ανάγκη επικοινωνίας μεταξύ των οχυρώσεων, κάτι που ήταν ζωτικής σημασίας για την άμυνα του νησιού. Η θέση που επιλέχθηκε όπως προαναφέραμε είναι Προφήτης Ηλίας, ο οποίος βρίσκεται σε παράκτια θέση στους πρόποδες του Καρβούνη, πάνω στον οποίο δεν έχουμε

μια αλλά δυο οχυρώσεις, το Κάστρο Λαζάρου και το Κάστρο Λουλούδας. Η θέση του Προφήτη Ηλία είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα καθώς περιτοιχίζεται από τρεις ορεινούς όγκους νότια και δυτικά αυτής και έχει οπτική επαφή με δυο από τις τρεις οχυρώσεις που βρίσκονται σε αυτούς, το Κάστρο Λαζάρου και το Καστροβούνι. Στα δυτικά από την κορυφογραμμή της Αμπέλου προβάλλουν διάφορα υψώματα που όμως όλα ανήκουν σε αυτό το όρος. Ένα μόνο ύψωμα γεωγραφικά βρίσκεται πίσω από την Άμπελο αλλά προβάλλει στα βόρεια αυτής. Το ύψωμα αυτό είναι αυτό πάνω στο οποίο έχει χτιστεί το Καστροβούνι, με αποτέλεσμα να λύνεται το πρόβλημα της επικοινωνίας με το ανατολικό τμήμα του νησιού (Εικ.57). Επίσης θα πρέπει εδώ να αναφέρουμε πως μόνο από το ανώτερο τμήμα του Καστροβουνίου είναι ορατός ο Προφήτης Ηλίας (Εικ.58). Έχουμε να κάνουμε επομένως με θέσεις που χτίζονται έπειτα από αρκετή σκέψη και παρατήρηση για να αποτελέσουν ένα δίκτυο επικοινωνίας και άμυνας.

Η περίπτωση του Κάστρου Λουλούδας η οποία σαφώς και εντάσσεται στο αμυντικό αυτό σύστημα, είναι λίγο διαφορετική. Το Κάστρο Λουλούδας φαίνεται να εξυπηρετεί την επόπτευση μικρότερης περιοχής σε σχέση με το μεγαλύτερο και υπερκείμενο της Κάστρο Λαζάρου. Η θέση προσφέρει εξαιρετική οπτική επικοινωνία με το Κάστρο Λαζάρου ενώ έχει οπτική επαφή με τα βορειοανατολικά παράλια της Σάμου και τα παράλια της Μικράς Ασίας. Έχει πολύ καλή οπτική επαφή με τον σύγχρονο οικισμό του Κοκκαριού και του παρακείμενου οικισμού του Κέδρου στον οποίο έχουν βρεθεί κατάλοιπα παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Δεν έχει όμως επικοινωνία με κανένα άλλο κάστρο πλην του Λαζάρου και δεν έχει επικοινωνία με την δυτική πλευρά του νησιού. Εδώ θα πρέπει να αναφέρουμε πως το Κάστρο της Λουλούδας εποπτεύει τις καλλιεργήσιμες πλαγιές του Καρβούνη, που χρησιμοποιούνται ακόμη και σήμερα για την καλλιέργεια αμπελιών (Εικ.59).

Το Καστράκι στο Ποτάμι, τέλος, δεν θα πρέπει να το εντάξουμε μέσα σε αυτό το δίκτυο που αναφέραμε παραπάνω. Από τα μέχρι τώρα δεδομένα φαίνεται πως η μικρή αυτή οχύρωση αφορά την προστασία μοναχών που κατοικούν στην θέση αυτή. Το Καστράκι του Ποταμού είναι σε λόφο πολύ χαμηλού υψομέτρου χωρίς καμία οπτική επικοινωνία. Ο λόφος βρίσκεται ανάμεσα στον Κέρκη και τον Σκυλόβραχο (Εικ. 60) , έναν επίσης βραχώδη λόφο σε λίγο μεγαλύτερο υψόμετρο αμέσως ανατολικά της οχύρωσης. Ο λόφος του Κάστρου είναι μέσα σε ρεματιά που διαμορφώνουν ο Κέρκης και ο Σκυλόβραχος και μάλιστα αρκετά μέτρα προς την ενδοχώρα. Καλύπτεται με πυκνή βλάστηση με αποτέλεσμα να μην είναι εύκολα ορατό. Η θέση της δεν εξυπηρετεί κάποιο δίκτυο οπτικό ή έστω την επόπτευση της περιοχής της παραλίας του Ποταμού (Εικ.61) με την οποία υπάρχει οπτική επαφή αλλά πολύ περιορισμένη. Επειδή όμως δεν θεωρούμε ότι η κατασκευή οχυρώσεων, ακόμη και αν αυτές αφορούν άλλους λόγους γίνεται τυχαία, θα προτείναμε ως μια υπόθεση πως ίσως να υπήρχαν βίγλες στον Κέρκη για την διάδοση των μηνυμάτων και πως το Καστράκι του Ποταμού θα μπορούσε να παίζει το ρόλο βίγλας, πέρα από την προστασία των μοναχών. Η θέση του σαφώς και δεν ενδείκνυται για την μετάδοση μηνύματος. Ο Σκυλόβραχος όμως που υψώνεται πάνω από το Καστράκι σε κοντινή απόσταση θα μπορούσε να χρησιμοποιείται με αυτόν τον τρόπο. Το στοιχείο που συμβάλλει την θεωρία αυτή είναι πως ο Σκυλόβραχος έχει οπτική επαφή με το Καστροβούνι (Εικ.62).

## Αξιοποίηση του χώρου

Κοινό χαρακτηριστικό για όλες τις οχύρώσεις που αφορούν την παρούσα μελέτη είναι πως σε όλες έχει αξιοποιηθεί όλος ο προσφερόμενος χώρος για οικοδόμηση. Ξεκινώντας από το Καστράκι του Ποταμού, βλέπουμε πως η οχύρωση ακολουθεί το φρύδι του λόφου χωρίς να αφήνει κενό μεταξύ οχύρωσης και φυσικού βράχου. Ο λόφος καταλήγει στα ανατολικά απότομα σε γκρεμό και η οχύρωση ακολουθεί αυτό το σχήμα. Δεν υπάρχει ένδειξη ότι η οχύρωση περικλείει το βράχο καθώς το έδαφος σε εκείνο το σημείο είναι καλυμμένο με βλάστηση, ενώ φαίνεται πως όταν οικοδόμησαν τα τείχη ακολούθησαν τη γραμμή του λόφου και εφόσον καταλήγουν σε γκρεμό ίσως να μη θεωρήθηκε αναγκαίο.

Η οχύρωση στο Καστροβούνι επίσης ακολουθεί το φρύδι του λόφου χωρίς να αφήνει κανένα κενό μεταξύ τείχισης και φυσικού βράχου. Η κορυφή είναι επίπεδη, ιδιαίτερα επιμήκης, διαμορφωμένη φυσικά σε τρία επίπεδα ενώ περιτριγυρίζεται από απότομους γκρεμούς, εκτός της βόρειας και βορειοδυτικής πλευράς από όπου γίνεται και η πρόσβαση. Η φυσική διαμόρφωση σε τρία επίπεδα οδήγησε και την οχύρωση να διαμορφωθεί σε τρία επίπεδα και να οικοδομηθούν τα τείχη αναλόγως. Στους χώρους που διαμορφώθηκαν με την οχύρωση, οικοδομήθηκαν από ότι φαίνεται κτίσματα με σκοπό να στεγάσουν τον πληθυσμό σε περίοδο κινδύνου. Από τα κτίσματα αυτά ελάχιστα διακρίνονται πλέον, ενώ από ένα ίχνος κτίσματος εφαιπόμενου στην οχύρωση που διαχωρίζει το κατώτερο με το μεσαίο άνηδρο, φαίνεται πως λόγω έλλειψης χώρου τα κτίσματα διαμόρφωναν και τα τείχη. Από την στιγμή που η οχύρωση σώζεται σε τόσο κακή κατάσταση και επομένως δεν έχουμε σαφή εικόνα της διαμόρφωσης της, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα πως για να εκμεταλλευτούν κάθε ελεύθερη επιφάνεια, θα είχαν οικοδομήσει τα σπίτια εφαιπόμενα στα τείχη. Στην περίπτωση του Καστροβουνίου επίσης μπορούμε να πούμε πως μέρος του προσφερόμενου χώρου θα μπορούσε να έχει αξιοποιηθεί για μικρής κλίμακας καλλιέργειες. Ειδικά το βόρειο τμήμα, που είναι και το χαμηλότερο άνηδρο της οχύρωσης, έχει αρκετά στρέμματα έκταση με αποτέλεσμα να μπορούσαν ίσως να χτίσουν τα σπίτια περιμετρικά και σε μικρό μέγεθος, αντίστοιχα με τα σπίτια του Εμπορίου στη Χίο και να εκμεταλλευτούν μικρά τμήματα της έκτασης για να καλλιεργήσουν κήπους. Με αυτό τον τρόπο θα μπορούσαν να μένουν μέσα στην οχύρωση για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Στο ανώτερο τμήμα του Καστροβουνίου ο χώρος απαρτίζεται κατά κύριο λόγο από γυμνά βράχια (Εικ.63), με αποτέλεσμα να μην έχει αξιοποιηθεί οικοδομικά ο χώρος. Μόνο στα νοτιοδυτικά σε μια στενή λωρίδα γης σώζεται τμήμα οχύρωσης που μάλλον λειτουργεί ως προφύλαξη για τον υποκείμενο απότομο γκρεμό. Ο χώρος δεν έδωσε κάποιο στοιχείο ως προς το πως χρησιμοποιήθηκε. Πιθανότατα η οχύρωση στο σημείο να έγινε αποκλειστικά για λόγους προστασίας.

Το Κάστρο του Λαζάρου ως προς την διάρθρωση του παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με την περίπτωση του Εμπορίου. Εάν δε λάβουμε υπόψη μας και τα σχέδια που έχει δημοσιεύσει ο Τσάκος, τότε πιθανότατα ο χώρος θα πρέπει να ήταν διαμορφωμένος με παρόμοιο τρόπο με εκείνον του Εμπορίου (Εικ. 44). Η θέση που έχει επιλεγεί, το ύψωμα Λαζάρου, παρέχει χώρο στις πλαγιές κατάλληλο προς καλλιέργεια και κτηνοτροφία και μάλιστα πολύ καλά προφυλαγμένα από εχθρούς.

Το Κάστρο της Λουλούδας ακολουθεί τη μορφή των υπολοίπων, η οχύρωση έρχεται ακριβώς στη γραμμή του φυσικού βράχου και ακολουθεί το σχήμα του λόφου. Εδώ έχουμε στην βόρεια πλευρά απότομο γκρεμό, ενώ όλο το υπόλοιπο είναι σχετικά εύκολα προσβάσιμο. Η οχύρωση στη βόρεια πλευρά έρχεται ακριβώς πάνω στη γραμμή του γκρεμού ενώ ο νάρθηκας της εκκλησίας του Κάστρου στην ουσία αποτελεί το βόρειο τείχος (Εικ.64). Ο χώρος γενικά που είναι διαθέσιμος προς οικοδόμηση είναι μικρός και το έδαφος αρκετά ανώμαλο, ειδικά προς την ανατολική πλευρά του Κάστρου. Το δυτικό τμήμα είναι μεν πιο ομαλό δεν προσφέρει όμως μεγαλύτερο χώρο με αποτέλεσμα να μην φαίνεται από τα μέχρι τώρα δεδομένα τουλάχιστον να έχει οικοδομηθεί σταθερή κατασκευή στην πλευρά αυτή.

Τέλος, η μικρή οχύρωση του Προφήτη Ηλία περιμετρικά διατεταγμένη, βρίσκεται περίπου στο μέσον του λόφου με αποτέλεσμα να αγκαλιάζει σχεδόν όλη την κορυφή του. Μέσα στην οχύρωση βρίσκονται οι δυο δεξαμενές. Η δεύτερη δεξαμενή που είναι και η μεγαλύτερη και έχει και υδραυλικό κονίαμα, βρίσκεται σε πολύ κοντινή απόσταση στα τείχη προς την πλευρά της ενδοχώρας. Η κοντινή τους απόσταση οφείλεται στο ότι η μικρότερη υπερκείμενη δεξαμενή συλλογής νερού στέλνει μέσω του καναλιού το νερό προς τα κάτω. Για να είναι πιο σωστή η ροή του νερού τοποθετήθηκε σε αυτό το σημείο η δεύτερη δεξαμενή γι' αυτό και βρίσκεται τόσο κοντά στα τείχη. Βέβαια πρέπει να επισημάνουμε πως μια δεξαμενή νερού είναι υψίστης σημασίας για μια θέση, πόσο μάλλον μια οχυρή θέση, επομένως θα ήταν πολύ λογικό να τοποθετήσουν την δεξαμενή κοντά στο τείχος για να την κρατήσουν κρυφή από εχθρικές επιδρομές αλλά ταυτόχρονα και καλά προφυλαγμένη.

## **Κατασκευή**

Η κατασκευή των πέντε υπό μελέτη οχυρώσεων δεν παρουσιάζει μεγάλη απόκλιση ως προς την τεχνική της. Η διαφορές στις κατασκευές οφείλονται κατά κύριο λόγο στην χρονολογική τους εξέλιξη κάτι που θα αναλύσουμε αμέσως παρακάτω. Όπως έχουμε προαναφέρει, από τα μέχρι τώρα δεδομένα φαίνεται ότι η παλαιότερη θέση είναι η οχύρωση στο Καστροβούνι. Στο ανώτερο άνδρηο αυτής δεν βρέθηκαν ίχνη οχυρωματικής κατασκευής παρά μόνο στην νοτιοδυτική πλευρά (Εικ.33). Η κατασκευή του τείχους αποτελείται από μεγάλους λίθους αδρά λαξευμένους οι οποίοι στερεώνονται μεταξύ τους με μικρότερους (ξερολιθιά). Η κατασκευή αυτή είναι απλή χωρίς συνδετικό κονίαμα, γεγονός που υποδηλώνει την ανάγκη άμεσης οικοδόμησης ενός αμυντικού τείχους λόγω εξωτερικού κινδύνου. Ίδια κατασκευή και εκτέλεση παρουσιάζει και η σύγχρονη προς αυτή τη φάση οικοδόμηση του Κάστρου Λαζάρου. Το τείχος έχει οικοδομηθεί σε μια φάση με ξερολιθιά, ενώ ίδιας τεχνοτροπίας είναι και οι κατασκευές στο εσωτερικό. Εξαίρεση αποτελεί μόνο ο ναός του Κάστρου που φέρει κονίαμα. Η παρόμοια μέθοδος κατασκευής των δυο αυτών θέσεων πιθανόν να υποδηλώνει και την ταυτόχρονη χρήση τους. Στην περίπτωση του Κάστρου Λαζάρου δεν φαίνεται να υπάρχει μεταγενέστερη φάση, αν και άγνωστη παραμένει η περίοδος χρήσης του. Το Καστροβούνι, σύμφωνα πάντα με τα εναπομείναντα κατάλοιπα που εντοπίσαμε στην κορυφή, φαίνεται πως έχει κτιστεί επίσης ταυτόχρονα με ξερολιθιά σε όλη του την έκταση. Η κατάσταση διατήρησης του ωστόσο λόγω της έκθεσης της θέσης στα καιρικά φαινόμενα και βέβαια η παλαιότητα της, δεν μας επιτρέπουν μια ξεκάθαρη εικόνα. Ο

ναός του Αγίου Νικολάου (Εικ.65) επίσης είναι κατασκευασμένος από αδρά λαξευμένους λίθους που στερεώνονται με μικρότερους. Επομένως και εδώ μπορούμε να υποστηρίξουμε πως ο ναός και τα τείχη έχουν κτιστεί ταυτόχρονα. Επιπροσθέτως, στην δυτική πλευρά της οχύρωσης εντοπίσαμε εν μέρει σωζόμενο κτίσμα. Η τοιχοποιία του είναι επιμελημένη, με σειρές λαξευμένων λίθων, οι οποίοι ενισχύονται με κομμάτια πλίνθων και συνδέονται με ασβεστοκονίαμα. Άγνωστη παραμένει ωστόσο η χρήση του (Εικ. 66). Η εικόνα που μας δίνει ο Προφήτης Ηλίας είναι επίσης ίδια με τις δυο προαναφερθείσες θέσεις. Το τείχος που περιτρέχει τον χαμηλό λόφο είναι μεν αρκετού πάχους, η κατασκευή του όμως αποτελείται από αδρά λαξευμένους λίθους που στερεώνονται με μικρότερους, τα κενά μεταξύ των λίθων έχουν γεμιστεί με χώμα, ενώ φαίνεται να έχουμε παντελή απουσία κονιάματος. Η εικόνα που έχουμε από τον Προφήτη Ηλία είναι αρκετά καλή με αποτέλεσμα να πιστεύουμε πως παρόμοια προς αυτή θα πρέπει να ήταν η εικόνα των θέσεων Λαζάρου και Καστροβουνίου. Στην θέση του Προφήτη Ηλία το μόνο κτίσμα που φαίνεται να έχει δεχθεί ιδιαίτερη φροντίδα είναι η μεγάλη δεξαμενή νερού που βρίσκεται κοντά στο τείχος και έχει επένδυση υδραυλικού κονιάματος, η οποία τροφοδοτείται από υπερκείμενη δεξαμενή συλλογής νερού (Εικ. 67,68).

Οι περιπτώσεις του Κάστρου Λουλούδας και της θέσης Καστράκι Ποταμού παρουσιάζουν διαφορά στην κατασκευή τους σε σχέσεις με τις προαναφερθείσες. Το Κάστρο Λουλούδας ως προς την κατασκευή του αποτελείται από λίθους αρκετά λαξευμένους που συνδέονται μεταξύ τους με ασβεστοκονίαμα. Συμπληρωματικά βρίσκουμε μέσα στην κατασκευή τμήματα από κεραμίδια που ενισχύουν και στερεώνουν την κατασκευή του τείχους. Το τείχος φαίνεται να έχει δεχθεί μεγαλύτερη επιμέλεια στην περιοχή γύρω από την πύλη εισόδου, στην οποία μπορούμε να διακρίνουμε στις πλευρικές παρειές και τις οπές υποδοχής των ξύλινων δοκών της πύλης. Όσον αφορά την κατασκευή του ναού στο εσωτερικό του Κάστρου (Εικ.69,70), αυτός φαίνεται να είχε οικοδομηθεί με κάποια επιμέλεια μάλλον μέχρι ένα ορισμένο ύψος, καθώς το κατώτερο τμήμα του ναού είναι λαξευμένο στον φυσικό βράχο. Η κακή κατάσταση διατήρησης του μνημείου δεν μας επιτρέπει να προχωρήσουμε σε περαιτέρω παρατηρήσεις, επομένως μόνο ανασκαφικά πλέον μπορούμε να αντλήσουμε περισσότερες πληροφορίες.

Αντίστοιχη είναι η εικόνα που παρουσιάζει το Καστράκι του Ποταμού. Η οχύρωση διατηρείται σε εξαιρετική κατάσταση σε σχέση με τις υπόλοιπες θέσεις που μελετώνται εδώ. Η κατασκευή του τείχους αποτελείται από επεξεργασμένους λίθους με χρήση κονιάματος παντού και ανάμεσα σε αυτούς υπάρχουν τμήματα από κεραμίδια που βοηθούν στην καλύτερη στερέωση και στήριξη του τείχους. Η συνολική εικόνα είναι αυτή μιας πολύ καλά φροντισμένης οχύρωσης. Στο εσωτερικό, το τρίκογχο που σώζεται έχει την ίδια τοιχοποιία με το τείχος και σώζει σε μεγάλο βαθμό και το κονίαμα με το οποίο ήταν επενδυμένο εξωτερικά (Εικ. 71,72). Το κανάλι υδροδότησης της δεξαμενής που βρίσκεται στο χαμηλότερο επίπεδο επίσης είναι επιμελημένης τοιχοποιίας και σώζει υδραυλικό κονίαμα στο σημείο συνάντησης του με την δεξαμενή. Φαίνεται πως ολόκληρο το κανάλι ήταν επενδυμένο με υδραυλικό κονίαμα το οποίο όμως δεν σώζεται. Η δεξαμενή τέλος έχει οικοδομηθεί με την ίδια τοιχοποιία που έχουν οικοδομηθεί το τρίκογχο και το τείχος, ενώ το εσωτερικό έχει επενδυθεί με υδραυλικό κονίαμα το οποίο σώζεται κατά τόπους (Εικ.73,74,75). Το γεγονός ότι η τοιχοποιία του τείχους, του τρίκογχου και της δεξαμενής

είναι ίδια δηλώνει πως η οικοδόμηση όλου του χώρου έγινε ταυτόχρονα. Η καλής ποιότητας τοιχοποιία δε, που είναι και η πλέον χαρακτηριστική για την περιοχή του Αιγαίου, δηλώνει πως η οικοδόμηση του εν λόγω μικρού Κάστρου έγινε από ανθρώπους με σχετική οικονομική άνεση και με την ύπαρξη σχεδίου και αρκετού χρόνου για την ολοκλήρωση αυτού.

## **Εγκαταστάσεις (Ναοί και κοσμικά κτίσματα)**

### **Καστράκι στη θέση Ποτάμι Καρλοβάσου**

Στο Καστράκι του Ποταμού σώζονται σε πολύ καλή κατάσταση ο ναός του Κάστρου και η δεξαμενή του (Εικ. 71 – 75). Ο ναός βρίσκεται στην ευθεία της πύλης εισόδου της οχύρωσης. Πρόκειται για έναν τρίκογχο ναό που σώζει τους τοίχους του πάνω από 1,5μ. Ο ναός είναι οικοδομημένος με αδρά επεξεργασμένους λίθους ανάμεσα στους οποίους έχουν τοποθετηθεί κεραμίδια ενώ υπάρχει και συνδετικό κονίαμα. Δεν σώζεται τίποτε άλλο, ούτε έχει εντοπιστεί κάποιο κινητό εύρημα για να μας δώσει μια πιο συγκεκριμένη χρονολόγηση.

Στην ευθεία του τρίκογχου ναού συναντάμε ένα κανάλι υδροδότησης που απολήγει σε δεξαμενή συλλογής νερού. Η δεξαμενή είναι τετράγωνης διατομής, καμαροσκέπαστη, με επένδυση στο εσωτερικό της υδραυλικού κονιάματος.

### **Κάστρο στη θέση Καστροβούνι**

Κατά την ανάβασή μας στην οχύρωση στη θέση Καστροβούνι, κατορθώσαμε να εντοπίσουμε ελάχιστα κατάλοιπα από τις μόνιμες κατασκευές της οχύρωσης. Όπως αναφέραμε και στο κεφάλαιο που αφιερώσαμε το Καστροβούνι, η οχύρωση έχει κατακλυστεί από πολύ πυκνή βλάστηση με αποτέλεσμα σχεδόν τίποτε να μην είναι ορατό στην επιφάνεια του εδάφους (Εικ.35). Παρ' όλα αυτά, στο χαμηλότερο άνδηρο, το βόρειο, εντοπίστηκε ένας χώρος τετράγωνης διατομής, τον οποίο δεν κατορθώσαμε να μετρήσουμε λόγω της βλάστησης που τον κάλυπτε (Εικ. 66). Στην ευρύτερη περιοχή του χώρου αυτού δεν εντοπίστηκε κεραμική ούτε κάποιο άλλο κινητό εύρημα με αποτέλεσμα να μην γνωρίζουμε την λειτουργία του. Επίσης εντοπίστηκε ίχνος δεύτερου κτηρίου εφαπτόμενου στο τείχος που χωρίζει τα δυο άνηρα. Δεν κατέστη δυνατό ούτε και εδώ να μετρήσουμε τις διαστάσεις ούτε του τείχους αλλά ούτε και του διακρινόμενου τοίχου. Το κομμάτι από τον τοίχο που σώζεται βρίσκεται σε εξαιρετικά κακή κατάσταση (Εικ.76) με αποτέλεσμα να μπορέσουμε μόνο να το φωτογραφήσουμε. Στο ανώτερο άνδηρο δεν εντοπίστηκε καμία κατασκευή πλην του τείχους.

Τέλος, υπάρχει η εκκλησία της οχύρωσης, την οποία δεν εντοπίσαμε κατά την ανάβασή μας λόγω της βλάστησης που δεν μας επέτρεπε καλή εποπτεία της θέσης. Η εκκλησία βρίσκεται στο χαμηλότερο άνδηρο, στην ανατολική πλευρά του – εμείς κινηθήκαμε αποκλειστικά στην δυτική πλευρά της οχύρωσης – και με βάση φωτογραφικά τεκμήρια, φαίνεται πως πρόκειται για μια απλή μονόχωρη εκκλησία με αψίδα στην ανατολική της απόληξη (Εικ. 65). Η εκκλησία είναι σήμερα αφιερωμένη στον Άγιο Νικόλαο, διότι

σύμφωνα με τους ντόπιους έχει βρεθεί στο εσωτερικό της εικόνα του εν λόγω Αγίου, η οποία όμως έχει μεταφερθεί σε άλλο ναό. Η αρχική αφιέρωση του ναού είναι προφανώς άγνωστη. Η τοιχοποιία του ναού είναι απλή. Ελαφρά επεξεργασμένοι λίθοι έχουν τοποθετηθεί ο ένας πάνω στον άλλο, ενώ σποραδικά ανάμεσα στους λίθους βρίσκονται κομμάτια πλίνθων ή κεραμικών οστράκων. Δεν έχει βρεθεί κάποιο κινητό εύρημα απ' όσο γνωρίζουμε, ενώ όπως φαίνεται και από την φωτογραφία είναι σχεδόν αδύνατο να τον κατηγοριοποιήσουμε με βάση την αρχιτεκτονική του.

### **Κάστρο Λαζάρου**

Στην βόρεια πλευρά της οχύρωσης που είναι και η πιο δύσβατη σώζονται τα κατάλοιπα εκκλησίας του Κάστρου (Εικ.77). Με βάση πρόχειρες μετρήσεις που έγιναν η εκκλησία αυτή απέχει 65μ. από το ΒΑ τμήμα του τείχους, 40μ. από το Δ, 150 – 160μ. από το Β και περίπου 220μ. από το Ν- ΝΔ τμήμα όπου βρίσκεται και η πύλη. Οι τοίχοι της εκκλησίας έχουν πάχος 1μ. ενώ ο τοίχος της αψίδας έχει πάχος 1,18μ. Η εκκλησία είναι το μόνο οικοδόμημα που σωζόταν σε σχετικά καλή κατάσταση και επίσης είναι το μόνο κτίσμα στο οποίο έχει γίνει χρήση ασβεστοκονιάματος<sup>111</sup>. Η εκκλησία αποτελείται από ένα κεντρικό κλίτος που απολήγει σε ημικυκλική αψίδα με μήκος 15μ. και πλάτος 5,50μ. Η είσοδος έχει πλάτος 1μ. και βρίσκεται στο κέντρο της δυτικής πλευράς. Η αψίδα είναι μεγαλύτερη από ημικύκλιο με τόξο 2,70μ. και χορδή 4,15μ. Εφαπτόμενο στο κεντρικό κλίτος, στη νότια πλευρά υπάρχει ένα δεύτερο με μήκος 13,30μ. και πλάτος 3μ. Είναι όμοιας κατασκευής με το κεντρικό κλίτος, πράγμα που σημαίνει ότι οικοδομήθηκε ταυτόχρονα και δεν φαίνεται να επικοινωνούσε με το κεντρικό. Επίσης το κεντρικό κλίτος βρίσκεται σε χαμηλότερο ύψος από αυτό. Τέλος, στη βόρεια πλευρά του κεντρικού κλίτους βρίσκεται ένας μικρός τετράπλευρος χώρος διαστάσεων 4,15μ. επί 2,65μ. τον οποίο ο Τσάκος συσχέτισε με τον χώρο των παστοφοριών και βρίσκει αντιστοιχίες με την παλαιοχριστιανική βασιλική του Μισόκαμπου, επίσης στη Σάμο (Εικ. 80)<sup>112</sup>. Ο ναός αποδίδεται στην λατρεία του Λαζάρου λόγω του ότι και η κορυφή φέρει το ίδιο όνομα ενώ σύμφωνα με τον Τσάκο το όνομα Λάζαρος είναι γνωστό στο νησί κατά τον 7<sup>ο</sup> αιώνα καθώς το συσχετίζει με ταφική επιγραφή που έχει βρεθεί στο Ευπαλίνειο Όρυγμα<sup>113</sup>.

### **Κάστρο Λουλούδας**

Στην κορυφή σώζονται του λόφου σώζονται κατάλοιπα του ναού του κάστρου (Εικ. 69,70). Πρόκειται για μια εκκλησία, που στην διαμόρφωση της είναι σχεδόν όμοια με εκείνη από το Κάστρο Λαζάρου (σύμφωνα με την κάτοψη που έχει δημοσιεύσει ο Τσάκος), με διακριτό νάρθηκα και είσοδο από τη ΝΑ πλευρά. Η τοιχοποιία του ναού, απαρτίζεται κατά κύριο λόγο από αργούς λίθους, κεραμίδια και κονίαμα. Οι τοίχοι που σώζονται και που φτάνουν σε ύψος περίπου 1 μ. μας δίνουν μια εικόνα της μορφής του κτηρίου. Οι τοίχοι που σώζονται αφορούν τη δυτική και βόρεια πλευρά της εκκλησίας και το νότιο τοίχο του

<sup>111</sup> Το ότι η εκκλησία είναι το μόνο κτήριο με κονίαμα αφορά τα μέχρι τώρα δεδομένα. Πιθανότατα στο μέλλον να προκύψουν νέα δεδομένα που θα αλλάξουν την υπάρχουσα εικόνα για τη θέση.

<sup>112</sup> Τσάκος, 1987, 55, Wrede, 1929, 75.

<sup>113</sup> Τσάκος, 1973, 414 (εικόνα 17).

πλάγιου κλίτους. Δεν σώζονται οι τοίχοι του νότιου και ανατολικού τμήματος της. Ωστόσο, η διαμόρφωση του εδάφους στα ανατολικά υποδεικνύει την ύπαρξη ημικυκλικής κόγχης ιερού.

Οι λίθοι φαίνεται ότι τοποθετήθηκαν χωρίς κάποια ιδιαίτερη λάξευση και συνδέθηκαν με κονίαμα το οποίο ενισχύθηκε με κεραμίδια. Το μόνο σημείο της βασιλικής που φαίνεται να έχει κάποια φροντίδα στη λάξευση των λίθων, φαίνεται στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα, όπου το κατώφλι και οι λίθοι που το πλαισιώνουν έχουν λαξευτεί.

Η είσοδος της βασιλικής γίνεται από τα ΝΑ από τη στενή πλευρά του νάρθηκα. Ο νάρθηκας είναι στενός σε πλάτος ενώ σε μήκος ακολουθεί το μήκος του υπόλοιπου ναού. Στα ανατολικά διακρίνεται καθαρά η είσοδος από το νάρθηκα στο κύριο κλίτος του ναού. Στην είσοδο από τον νάρθηκα προς το κεντρικό κλίτος, επίσης, διαμορφώνονται δυο αναβαθμοί στο κατώφλι, ο ένας ελάχιστα ψηλότερα του άλλου. Αυτό σημαίνει ότι ο νάρθηκας και το κεντρικό κλίτος είχαν υψομετρική διαφορά. Στα ΒΔ του νάρθηκα ανοίγεται δεύτερη είσοδος που οδηγεί στο πλάγιο κλίτος που ακολουθεί το μήκος του κύριου κλίτους και χωρίζεται από αυτό με τοίχο. Τα δυο κλίτη πιθανότατα δεν επικοινωνούσαν μεταξύ τους. Με βάση το χώρο, το κεντρικό κλίτος θα πρέπει να κατέληγε στην κόγχη του ιερού βήματος ενώ το πλάγιο πιθανότατα να σταματούσε εκεί που σταματούσε νοητά και το κεντρικό κλίτος.

Ως πιο κοντινό παράλληλο προς την εκκλησία του Κάστρου Λουλούδας φαίνεται να είναι η βασιλική της Αγίας Κυριακής στην θέση Απείρανθος Νάξου, η οποία έχει δημοσιευτεί από την Αγάπη Βασιλάκη – Καρακατσάνη τη δεκαετία του 1960<sup>114</sup> ενώ πολύ πρόσφατα επανεξετάστηκε από τον Κλήμη Ασλανίδη στα πλαίσια της διδακτορικής του διατριβής. Πρόκειται για μια μονόχωρη δρομική τρουλλαία βασιλική με παρεκκλήσιο και νάρθηκα σε σχήμα Γ στα νότια και δυτικά του ναού. Το παρεκκλήσιο είναι μονόχωρο δρομικό θολοσκέπαστο και προσαρτάται στα νότια του ναού. Η είσοδος στο ναό γίνεται με στενή θύρα απλού ορθογώνιου ανοίγματος. Η βασιλική χρονολογείται στα μέσα του 9<sup>ου</sup> αιώνα. Ο αρχιτεκτονικός αυτός τύπος είχε περιορισμένη διάδοση κατά τη Μέση και Ύστερη βυζαντινή περίοδο, ενώ επανέρχεται συστηματικά, ιδιαίτερα στις Κυκλάδες, λόγω της απλότητας του. Έχουμε εδώ τον κατεξοχήν πρωτοβυζαντινό τύπο εκκλησίας, τη βασιλική, η οποία συνεχίζει να εφαρμόζεται μέχρι και τον 8<sup>ο</sup> αιώνα και αποκτά σταδιακά μικρότερες διαστάσεις<sup>115</sup>. Η βασιλική του Κάστρου Λουλούδας θα πρέπει επομένως να ενταχθεί σε αυτό το πλαίσιο.

Η εκκλησία του Κάστρου Λουλούδας παρουσιάζει επίσης ομοιότητες με την εκκλησία του Κάστρου Λαζάρου. Η διάρθρωση των χώρων είναι ίδια με τη διαφορά ότι η εκκλησία του Κάστρου Λαζάρου πιθανότατα δεν είχε νάρθηκα και έχει έναν επιπλέον χώρο, ίσως χρηστικό, στην βόρεια πλευρά της.

<sup>114</sup> Βασιλάκη – Καρακατσάνη, 1962 – 1963.

<sup>115</sup> Ασλανίδης, 2014, 152 – 297.

### **Οχύρωση στη θέση Προφήτης Ηλίας**

Στο εσωτερικό της οχύρωσης εντοπίζονται δυο δεξαμενές νερού. Η μία σε ψηλότερο επίπεδο (Εικ.67) είναι δεξαμενή συγκέντρωσης νερού η οποία συνδέεται με κανάλι υδροδότησης με μια δεύτερη μεγαλύτερη δεξαμενή σε χαμηλότερο επίπεδο. Η δεύτερη αυτή δεξαμενή έχει επένδυση από κουρασάνι (Εικ. 68).

Στην κορυφή του λόφου υπάρχει μικρός ναός της μεταβυζαντινής περιόδου. Κάτω από τον ναό αυτό έχει βρεθεί προγενέστερος ναός εν μέρει λαξευτός στον φυσικό βράχο της κορυφής διαστάσεων 6μ. μήκος και 4,50μ. πλάτος, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου βρίσκεται κάτω από τον σημερινό. Στο χώρο έχουν βρεθεί και κάποια όστρακα που δηλώνουν την χρήση του χώρου ήδη από την πρωτοβυζαντινή εποχή<sup>116</sup>.

---

<sup>116</sup> Τσάκος, 1979, 22.

## Συμπεράσματα

Η παρούσα εργασία ξεκίνησε κυρίως από το ενδιαφέρον που μας προκάλεσε η ύπαρξη οχυρώσεων και μάλιστα με τη μορφή δικτύου, στη Σάμο. Στο πρώτο κομμάτι της εργασίας έγινε μια σύντομη παρουσίαση του ιστορικού πλαισίου από τον 7<sup>ο</sup> έως και τον 9<sup>ο</sup> αιώνα. Βέβαια σε καμία περίπτωση δεν θα πρέπει να θεωρηθεί δεδομένο ότι οι οχυρώσεις που αναφέρονται εδώ θα πρέπει να τοποθετηθούν αποκλειστικά μέσα σε αυτά τα χρονικά όρια. Από τα μέχρι τώρα δεδομένα και με βάση τις ιστορικές πηγές και τα σποραδικά ευρήματα που παρουσιάστηκαν στα αρχικά κεφάλαια, πιστεύουμε ότι αντιλαμβάνεται κανείς σχεδόν αμέσως τον σημαντικό ρόλο που έπαιξε η Σάμος στην στρατιωτική και διοικητική οργάνωση του Αιγαίου κατά τους βυζαντινούς χρόνους.

Ο 7<sup>ος</sup> αιώνας που ξεκινά με τις Περσικές επιθέσεις ανατρέπει την ειρηνική και ευημερούσα κατάσταση του νησιού και οι κάτοικοι μειώνονται σε αριθμό και φοβούνται πλέον να κατοικήσουν τα παράλια. Τότε αποφασίζουν να στραφούν προς τους ψηλούς ορεινούς τους όγκους σε μια προσπάθεια να αισθανθούν ασφάλεια. Στα ψηλά βουνά της Σάμου, στο ύψωμα Λαζάρου και στη θέση Καστροβούνι, υπήρχαν δυο θέσεις παρατήρησης και εποπτείας των εμπορικών θαλάσσιων δρόμων. Λόγω της εξαιρετικά καλής οπτικής επαφής που έχουν οι δυο αυτές θέσεις με όλο τον νησιωτικό χώρο περιμετρικά του νησιού, αποφασίζουν να τις επαναχρησιμοποιήσουν για να οικοδομήσουν γρήγορα και με απλά υλικά οχυρώσεις μέσα στις οποίες θα καταφύγουν σε περίπτωση κινδύνου. Η απόφαση να οικοδομηθούν οι δυο αυτές μεγάλης έκτασης οχυρώσεις ίσως ήταν η πιο σωστή κίνηση από την πλευρά των Σάμιων. Διότι μόλις 40 περίπου χρόνια αργότερα το 665/6 δέχονται ξανά επίθεση αυτή τη φορά από τους Άραβες. Η αραβική επίθεση θα πρέπει να μην είχε τόσο μεγάλο αντίκτυπο για την Σάμο καθώς οι κάτοικοι θα πρέπει να είχαν ήδη κατασκευάσει τις οχυρώσεις τους και να είχαν αποσυρθεί στην ορεινή ενδοχώρα. Σε αυτό το σημείο θα θέλαμε να τονίσουμε και τον ρόλο που θα έπαιζαν οι βίγλες, οι συνθηματικές φωτιές προειδοποίησης σε περίπτωση κινδύνου. Όλα τα νησιά του Αιγαίου σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό έχουν οπτική επαφή. Η γεωμορφολογία του Αιγαίου Πελάγους επιτρέπει την απρόσκοπτη επικοινωνία σε όλη του την έκταση. Γνωρίζουμε ότι στην περίπτωση της Μικράς Ασίας τα νέα μεταδίδονται με το σύστημα αυτό και έτσι η πρωτεύουσα γνωρίζει μέσα σε πολύ λίγο χρόνο πότε και πού δέχεται επίθεση στα σύνορα της. Αντίστοιχη οργάνωση θα πρέπει να είχε και το Αιγαίο με σκοπό την έγκαιρη ενημέρωση των κατοίκων των νησιών για να προφυλαχθούν. Σε αντίθεση με την ηπειρωτική χώρα, οι κάτοικοι των νησιών σε περίπτωση επίθεσης εγκλωβίζονται μέσα στα στενά όρια της έκτασης του νησιού. Επομένως θα ήταν αναγκαίο ένα σύστημα προειδοποίησης για να έχουν οι κάτοικοι τον χρόνο να αποσυρθούν από τα παράλια μαζί με ότι θα ήθελαν να περισώσουν και να οχυρωθούν μέχρι να παρέλθει ο κίνδυνος. Αυτό το σύστημα πρέπει να εξυπηρετούν και το Κάστρο του Λαζάρου με την οχύρωση στη θέση Καστροβούνι. Όπως αναφέραμε όμως στο κεφάλαιο για την θέση των οχυρώσεων, δημιουργήθηκε το πρόβλημα της οπτικής επικοινωνίας μεταξύ των δυο. Ένα τέτοιο σύστημα ειδοποίησης σε συνδυασμό με την ύπαρξη οχυρώσεων δεν μπορεί να είναι τυφλό διότι δεν θα ήταν αποτελεσματικό. Για την Σάμο δε γνωρίζουμε θέσεις ύπαρξης βιγλών που ωστόσο δεν έχουν ούτε δημοσιευτεί, ούτε μελετηθεί ακόμη. Πιθανότατα όμως η θέση του Προφήτη Ηλία να είναι μια βίγλα.

Αναφέραμε και παραπάνω πως η θέση αυτή χρησιμοποιήθηκε για να ξεπεραστεί το πρόβλημα επικοινωνίας μεταξύ των δυο πλευρών της Αμπέλου. Το μήνυμα από το Καστροβούνι στον Λάζαρο θα μεταδιδόταν με συνθηματική φωτιά την οποία θα έβλεπε ο Προφήτης Ηλίας και θα ειδοποιούσε το Κάστρο Λαζάρου. Το Κάστρο Λαζάρου με την σειρά του που επικοινωνεί με αυτό της Λουλούδας θα μετέδιδε το μήνυμα και μέσα σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα οι κάτοικοι θα γνώριζαν ότι βρίσκονταν υπό απειλή. Το ίδιο σύστημα θα λειτουργούσε και αντίστροφα από το Κάστρο του Λαζάρου προς τα δυτικά παράλια σε περίπτωση που ο κίνδυνος ερχόταν από τον νότο με σκοπό να περάσει τα στενά της Μυκάλης. Υπάρχουν ενδείξεις ύπαρξης οχυρώσεων και στα νότια του νησιού που δεν έχουν αποτελέσει ακόμη αντικείμενο μελέτης και που πιθανόν να εξυπηρετούσαν το ίδιο αυτό σύστημα που βλέπουμε στη βόρεια ακτή. Βεβαίως κομβικός παραμένει και ο ρόλος του Κάστρου του Πυθαγορείου, το οποίο θα πρέπει να ενταχθεί στο ευρύτερο οχυρωματικό σύστημα του νησιού, ενώ φαίνεται να συνεχίζει να είναι η βασική θέση της Σάμου και ίσως και το διοικητικό της κέντρο.

Αναφέραμε στο κεφάλαιο της κατασκευής των οχυρώσεων πως οι θέσεις Κάστρο Λαζάρου, Καστροβούνι και Προφήτης Ηλίας παρουσιάζουν ομοιόμορφη εικόνα ως προς την οικοδόμησή τους. Αυτό πιθανότατα να δηλώνει την ταυτόχρονη ανέγερσή τους μέσα στον 7<sup>ο</sup> αιώνα.. Αν αναλογιστούμε και το αμυντικό δίκτυο που περιγράψαμε σε συνδυασμό με την ανάγκη προστασίας και επικοινωνίας, τότε θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως το Κάστρο Λαζάρου, το Καστροβούνι και ο Προφήτης Ηλίας ανεγείρονται ταυτόχρονα για να προστατεύσουν τον πληθυσμό και να οργανώσουν το αμυντικό σύστημα της Σάμου. Οι θέσεις Κάστρο Λουλούδας και Καστράκι Ποταμού σαφώς και υπάγονται στο αμυντικό σύστημα του νησιού, ωστόσο η επιμελημένη τοιχοποιία τους και η χρήση κονιάματος δηλώνει πως οι θέσεις αυτές δεν οικοδομήθηκαν βιαστικά και πρόχειρα. Αυτό αυτομάτως δηλώνει πως η διαδικασία οικοδόμησης πήρε αρκετό χρόνο για να γίνει και πως αυτό έγινε σε περίοδο που δεν υπήρχε φόβος κινδύνου για το νησί, επομένως θα πρέπει να τοποθετηθούν σε μεταγενέστερη περίοδο. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε βέβαια τον στρατιωτικό χαρακτήρα του νησιού και το γεγονός ότι κάποια στιγμή η Σάμος γίνεται θέμα. Η εύρεση δε των τριών μολυβδόβουλων των στρατηγών των θεμάτων Δυρραχίου, Ελλάδος και Κω δηλώνει ξεκάθαρα την στρατιωτική και στρατηγική σημασία της Σάμου στο Αιγαίο

Η περίπτωση του Κάστρου στο Ποτάμι με μια πρώτη ματιά δεν φαίνεται να εντάσσεται στο οχυρωματικό δίκτυο του νησιού, εφόσον είναι μοναστηριακή οχύρωση. Θα πρέπει να έχει οικοδομηθεί πολύ μετά τον 7<sup>ο</sup> αιώνα και να εντάσσεται στο δίκτυο ως διάυλος επικοινωνίας μεταξύ του Κέρκη και του Καστροβουνίου, ενώ παράλληλα λειτουργεί και ως καταφύγιο για τους μοναχούς.

Δεν θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε τυχαία μια οχύρωση όπου και αν αυτή έχει οικοδομηθεί. Πάντοτε υπάρχει ένας πολύ σοβαρός λόγος για να προχωρήσει μια κοινότητα στην οικοδόμηση οχυρού και πάντοτε η θέση επιλέγεται με βασικά κριτήρια. Οι προϋποθέσεις είναι η ύπαρξη φυσικά οχυρής θέσης, κυρίως λόφοι με επίπεδες κορυφές, πρόσβαση σε νερό και εποπτεία της γύρω περιοχής. Αυτά τα τρία χαρακτηριστικά είναι τα βασικά για την επιλογή του λόφου πάνω στον οποίο θα κτιστεί η οχύρωση. Εάν βρεθεί ο κατάλληλος λόφος τότε προχωρούν στο να διαπιστώσουν αν πληρούνται τα υπόλοιπα απαιτούμενα χαρακτηριστικά. Σε αυτά συγκαταλέγεται το αν υπάρχει κοντά τους ποτάμι ή

θάλασσα, αν είναι χώροι με χρήση από την αρχαιότητα, αν βρίσκονται κοντά σε θαλάσσιους ή χερσαίους δρόμους επικοινωνίας και τέλος αν επικοινωνούν με άλλες εγκαταστάσεις. Όλες οι οχυρώσεις που οικοδομούνται κατά την Μεσοβυζαντινή περίοδο πρέπει να πληρούν όλες αυτές τις προδιαγραφές και παραδείγματα έχουμε από όλη την Ελλάδα, την Ιταλία, τα Βαλκάνια και την Μικρά Ασία<sup>117</sup>. Επίσης ένα κοινό χαρακτηριστικό είναι πως όλες οι οχυρώσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω δεν διακρίνονται με μια πρώτη ματιά. Αυτό είναι ένα χαρακτηριστικό που παρατηρείται και στις οχυρώσεις της Σάμου.

Η έρευνα των οχυρώσεων στο Αιγαίο, αφορά κυρίως μεμονωμένες οχυρώσεις στο εκάστοτε νησί χωρίς να έχει γίνει μέχρι στιγμής κάποια απόπειρα συνθετικής προσέγγισης. Επομένως παρατηρώντας τις οχυρώσεις της Σάμου δημιουργούνται νέα ερωτήματα. Υπάρχουν άλλες οχυρώσεις στο Αιγαίο που να παρουσιάζουν μια παρόμοια εικόνα με αυτές της Σάμου; Και αν όντως υπάρχουν μοιάζουν ως προς την διάρθρωση και την οικοδόμηση; Έχουν οπτική επικοινωνία μεταξύ τους; Αυτά τα ερωτήματα τίθενται ως desiderata μέχρι να προχωρήσει η έρευνα στα νησιά και να μας δώσει περισσότερες πληροφορίες. Στο έργο τους για την οχυρωματική στον βορειοελλαδικό χώρο ο Νικόλαος Μπακιρτζής και ο Φίλιππος Ωραιόπουλος παρουσιάζουν τις οχυρώσεις της αυτοκρατορίας ως σκακιέρα με τις οχυρώσεις να βρίσκονται σε καίριες θέσεις με σκοπό την προφύλαξη της Κωνσταντινούπολης. Πιθανότατα και οι οχυρώσεις των νησιών μπορούν να ενταχθούν σε αυτό το πλάνο. Η Σάμος όμως βρίσκεται πάνω στον θαλάσσιο δρόμο για την Κωνσταντινούπολη. Επομένως μήπως οι οχυρώσεις της εξυπηρετούν και έναν άλλο σκοπό σε ένα ευρύτερο νησιωτικό σύστημα άμυνας με σκοπό την προφύλαξη της πρωτεύουσας;

Από τα όσα παρουσιάστηκαν στην παρούσα μελέτη, πιστεύουμε πως έχει καταστεί σαφής ο ρόλος της Σάμου και των οχυρώσεων της για τον νησιωτικό χώρο της αυτοκρατορίας μεταξύ του 7<sup>ου</sup> και 9<sup>ου</sup> αιώνα. Στις μέρες μας η μελέτη των νησιών αρχίζει να προσελκύει το ενδιαφέρον των ερευνητών με αποτέλεσμα να αναμένουμε πολλά νέα δεδομένα σε αυτό τον τομέα. Ας ελπίσουμε πως αυτό θα πραγματοποιηθεί στο άμεσο μέλλον και θα μπορέσει να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε καλύτερα τον ρόλο που έπαιξαν οι πέντε οχυρώσεις της βόρειας ακτής της Σάμου στην βυζαντινή αυτοκρατορία.

---

<sup>117</sup> Veikou, 2012, 170 – 174

## Συντομογραφίες Περιοδικών – Σειρών

|              |                                                                                                                                 |
|--------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| ΑΕ           | <i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>                                                                                                    |
| ΔΣΒΣ         | <i>Διεθνές Συμπόσιο Βυζαντινής Σφραγιστικής</i>                                                                                 |
| ΔΧΑΕ         | <i>Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>                                                                         |
| Σάμος        | <i>Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα, Πρακτικά Συνεδρίου, τόμος Α', Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου»</i> |
| ΣΕ           | <i>Σαμιακή Επιθεώρηση</i>                                                                                                       |
| ΣΜ           | <i>Σαμιακές Μελέτες</i>                                                                                                         |
| Συμπόσιο ΧΑΕ | <i>Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων.</i>    |
| ΑΑ           | <i>Archäologischer Anzeiger</i>                                                                                                 |
| ΑΜ           | <i>Athenische Mitteilungen</i>                                                                                                  |
| DOP          | <i>Dumbarton Oaks Papers</i>                                                                                                    |
| EHR          | <i>The English Historical Review</i>                                                                                            |
| PG           | <i>Patrologia Graeca</i>                                                                                                        |
| RN           | <i>Revue Numismatique</i>                                                                                                       |
| SB           | <i>Series Berolinensis</i>                                                                                                      |

## Βιβλιογραφία

### Πηγές

- Comnenae A., *Alexias*, Recensuerunt Diether R. Reinsch et Athanasios Kambylis, Apud Walter De Gruyter et Socios, Berolini, 2001.
- Scylitzae, 1973: Scylitzae I., *Synopsis Historiarum*, Volumen V, SB, ediderunt H.G. Beck – A. Kambylis – R.Keydell, Berolini, 1973.
- Strabo, 2006: Strabo, *Geography* Books 13 – 14, translated by Horace Leonard Jones, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, 2006.
- Ζωναράς 1999: Ζωναράς Ι., *Επιτομή Ιστοριών*, τόμος Γ', εισαγωγή – μετάφραση – σχόλια Ιορδάνης Γρηγοριάδης, Κείμενα Βυζαντινής Ιστοριογραφίας – 5, εκδόσεις Κανάκη, Αθήνα, 1999.
- Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος, "Περί Βασιλείου Τάξεως", PG CXII, επιμ. J.P. Migne, Παρίσι, 1897.
- Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος, "Σταδιοδρομικόν", PG CXII, επιμ. J.P. Migne, Παρίσι, 1897.

### Άρθρα και Συγγράμματα

#### Ελληνικά

- Αβραμέα, 2006: Αβραμέα Α., "Χερσαίες και θαλάσσιες επικοινωνίες ( 4<sup>ος</sup> – 15<sup>ος</sup> αιώνας)", στο *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7<sup>ο</sup> έως τον 15<sup>ο</sup> αιώνα*, τόμος Α', Επιμ. Αγγελική Ε. Λαΐου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2006, 125 – 169.
- Αλμπάνη, 1997: Αλμπάνη Τ., "Θαλασσινά Ταξίδια" στο *Ταξίδια στις Βυζαντινές θάλασσες* επιμ. Ντιάνα Ζαφειροπούλου, Υπουργείο Πολιτισμού Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, ΥΠΠΟ, 1997, 82 – 87.
- Αρβανιτόπουλος 2011: Σ. Αρβανιτόπουλος, «Η έρευνα για την οχυρωματική στην Πελοπόννησο από τις αρχές του 20<sup>ου</sup> ως του 21<sup>ου</sup> αιώνα», Πρακτικά Συνεδρίου, *Οχυρωματική Αρχιτεκτονική στην Πελοπόννησο 5ος-15ος αι.*, Λουτράκι 2011.

- Ασλανίδης 2014: Ασλανίδης Κ., *Βυζαντινή ναοδομία στη Νάξο. Η μετεξέλιξη από την Παλαιοχριστιανική στη Μεσοβυζαντινή Αρχιτεκτονική*, Διδακτορική Διατριβή στο Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, Πάτρα, 2014.
- Βαλάκου, 2014: Βαλάκου Π., "Σάμος", στο *Ατλας των Χριστιανικών Μνημείων του Αιγαίου Από τους Πρώτους Χριστιανικούς Χρόνους Μέχρι την Άλωση*, επιμ. Γκιολές Ν. – Πάλλης Γ., Αθήνα, 2014, 345 – 350.
- Βαρβούνης Μ. Γ., *Σύλλεκτα Σαμιακού Λαϊκού πολιτισμού και εκκλησιαστικής παράδοσης*, τόμος δεύτερος, Θεσσαλονίκη, 2016.
- Βασιλάκη – Καρακατσάνη, 1962 – 1963: Βασιλάκη- Καρακατσάνη Α., "Εικονομαχικές εκκλησίες στη Νάξο (πίν. 11 – 21)", *ΔΧΑΕ* 3, 1962 – 1963, 49 – 74.
- Βιταλιώτης, 1997: Βιταλιώτης Γ., "Τα βυζαντινά λιμάνια τον 11<sup>ο</sup> αιώνα", στο *Ταξίδια στις Βυζαντινές θάλασσες* επιμ. Ντιάνα Ζαφειροπούλου, Υπουργείο Πολιτισμού Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, ΥΠΠΟ, 1997, 9 – 18.
- Γεωργοπούλου Ντ'Αμικό 2008: Ι. Γεωργοπούλου Ντ' Αμικό (επιμ.), *Κάστρων Περίπλους - Castrorum Circumnavigatio*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων, Αθήνα 2008.
- Γιαννόπουλος, 1990: Γιαννόπουλος Α. Π., "Η οργάνωση του Αιγαίου κατά τη Μεσοβυζαντινή Περίοδο", στο *Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, Τριήμερο Αιγαίου 21 – 23 Δεκεμβρίου 1989* Πρακτικά, Αθήνα, 1990, 200 – 224.
- Γιαννούλη, 1999: Γιαννούλη Β., "Αρχαία Σάμος: Η περιοχή της Άνω Πόλης. Στοιχεία τοπογραφίας και η συνέχεια του Ευπαλίνειου Υδραγωγείου" στο *ΣΜ* 3, 1997 – 1998, Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», Αθήνα, 1999, 7 – 77.
- Δροσογιάννη, 2003: Δροσογιάννη Φ., "Μια παραναγνωσθείσα βυζαντινή επιγραφή στη Σάμο", στο *ΔΧΑΕ* 24, Αθήνα, 2003, 45 – 54.
- Ευγενίδου, 2006: Ευγενίδου Δ., "Νομίσματα από τη Σάμο στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών", στο *όβολός 9 Το νόμισμα στα νησιά του Αιγαίου*, Πρακτικά Συνεδρίου της Ε' επιστημονικής συνάντησης, Μυτιλήνη 16 – 19 Σεπτεμβρίου 2006, τόμος II, Οι φίλοι του Νομισματικού Μουσείου, Αθήνα, 2010, 119 – 134.
- Ζακυθινός, 1989: Ζακυθινός Δ. Α., *Βυζαντινή Ιστορία 324 – 1071*, εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα – Γιάννινα, 1989.
- Ζαφειρίου Ν., Τοπωνύμια της Σάμου, Αρχείο Σάμου Ι, 1946.
- Καββαδία 2008: Καββαδία Α., *Αρχαιολογικό Μουσείο Πύργος Λυκούργου Λογοθέτη*, Αθήνα, 2008.

- Καββαδία 2014: Καββαδία Α., "Ίκαρία", στο *Άτλας των Χριστιανικών Μνημείων του Αιγαίου Από τους Πρώτους Χριστιανικούς Χρόνους Μέχρι την Άλωση*, επιμ. Γκιολές Ν. – Πάλλης Γ., Αθήνα, 2014, 344 – 345.
- Κάππας 2009: Κάππας Μ., *Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου στη Μέση και Υστερη βυζαντινή περίοδο. Το παράδειγμα του απλού τετρακιόνιου/ τετράστουλου*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη, 2009.
- Κόλλιας 2000: Κόλλιας Η., *Η Μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου: από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια μέχρι την τουρκική κατάκτηση*, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 2000.
- Κοντογιάννης 2002: Κοντογιάννης Ν.Δ., *Μεσαιωνικά Κάστρα και Οχυρώσεις της Κω*, Δήμος Ηρακλειδών - Δήμος Δικαίου, Αθήνα, 2002.
- Κουτελάκης, 1999: Κουτελάκης Χ., "Το ανέκδοτο χειρόγραφο GE.FF.13731 της Βιβλιοθήκης του Παρισιού και η Σάμος", στο *ΣΜ 3*, 1997 – 1998, Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», Αθήνα, 1999, 165 – 253.
- Κρητικίδης, 1869: Κρητικίδης Ι. Ε., *Τοπογραφία Αρχαία και Σημερινή της Σάμου*, Ερμούπολη, 1869.
- Μαμαλούκος 2011: Μαμαλούκος Σ., "Επανεξέταση του ναού της Παναγίας στο Ποτάμι Καρλοβάσου Σάμου", στο *31<sup>ο</sup> Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα, 2011, 52 – 53.
- Μαυρίκου, 2017: Μαυρίκου Ε., "Ο πύργος του λογοθέτη Λυκούργου: ένα ζωντανό μνημείο", στο *Το Τηγάδι*, τεύχος 24, Μάιος – Αύγουστος 2017, 4 – 63.
- Μητροπολίτου Σιδηροκάστρου, 1967: Μητροπολίτου Σιδηροκάστρου Ιωάννου, *Η Εκκλησία της Σάμου Από της ιδρύσεως αυτής μέχρι σήμερα*, Σάμος, 1967.
- Μπακιρζής - Ωραιόπουλος 2001: Μπακιρτζής Ν., Ωραιόπουλος Φ., "Δοκίμιο για την οχυρωτική στο Βυζάντιο : ο Βορειοελλαδικός χώρος 4ος-15ος αι.", στο *Ώρες Βυζαντίου: έργα και ημέρες στο Βυζάντιο*, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα, 2001.
- Παπαδημητρίου, 1990: Παπαδημητρίου Φ., "Γεωλογική Ιστορία του Αιγαίου Παρελθόν και Παρόν", στο *Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός Τριήμερο Αιγαίου 21 – 23 Δεκεμβρίου 1989* Πρακτικά, Αθήνα, 1990, 135 – 139.
- Πέννα, 2006: Πέννα Β., "Κοινωνία και Οικονομία στο Αιγαίο κατά τους Βυζαντινούς χρόνους (4<sup>ος</sup> – 12<sup>ος</sup>)", στο *Όβολός 9 : Το νόμισμα στα νησιά του Αιγαίου*, Πρακτικά Συνεδρίου της Ε' επιστημονικής συνάντησης, Μυτιλήνη 16 – 19 Σεπτεμβρίου 2006, τόμος II, Οι φίλοι του Νομισματικού Μουσείου, Αθήνα, 2010, 11 – 42.

- Πέννας, 2014: Πέννας Χ., ., "Νάξος", στο *Ατλας των Χριστιανικών Μνημείων του Αιγαίου Από τους Πρώτους Χριστιανικούς Χρόνους Μέχρι την Άλωση*, επιμ. Γκιολές Ν. – Πάλλης Γ., Αθήνα, 2014, 366 – 377.
- Πετρονώτης 1998: Πετρονώτης Α., "Ένα ανέκδοτο μνημείο της αρχιτεκτονικής των Λασκαριδών", *Σάμος*, τόμος Α', Αθήνα, 1998, 81 – 84.
- Πετρονώτης 2012: Πετρονώτης Α. Π., "Το «Καστράκι» της «Παναγίας του Ποταμού» στο Καρλόβασι Σάμου", στο *Η Οχρωματική Αρχιτεκτονική στο Αιγαίο και ο Μεσαιωνικός Οικισμός Αναβάτου Χίου*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Χίος, 26 – 28 Σεπτεμβρίου 2008, γενική εποπτεία Αριστέα Καββαδία, επιμέλεια Παναγιώτης Δαμούλος, Χίος, 2012, 455 – 465.
- Πούλου – Παπαδημητρίου, 1989: Πούλου – Παπαδημητρίου Ν., "Παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο με άκανθα «πεταλούδα» από τη Σάμο" στο *ΔΧΑΕ* 14, 1987 – 1988, Αθήνα, 1989, 151 – 158.
- Πούλου – Παπαδημητρίου, 1998: Πούλου – Παπαδημητρίου Ν., "Η βυζαντινή περίοδος", στο *Επτά Ημέρες της Καθημερινής*, τεύχος Σάμος, Κυριακή 9 Αυγούστου, 1998, 6 – 7.
- Σαββίδης, 1996: Σαββίδης Α.Γ.Κ." Η Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή περίοδος της Σαμιακής Ιστορίας και η εξέλιξη της έρευνας", *ΣΜ* 2, 1995 – 1996, Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», Αθήνα, 1996, 27 – 41.
- Σαββίδης, 1998: Σαββίδης Α.Γ.Κ. "Προβλήματα σχετικά με τις μουσουλμανικές επιδρομές στη Σάμο κατά τον Μεσαίωνα (7<sup>ος</sup> – 11<sup>ος</sup> αιώνες)", *Σάμος*, τόμος Α', Αθήνα 1998, 151 – 165.
- Σβορώνος, 1992: Σβορώνος Ν., " Μιά αναδρομή στην ιστορία του Αιγαίου χώρου", στο *Το Αιγαίο επίκεντρο Ελληνικού Πολιτισμού*, εκδοτικός οίκος «Μέλισσα», Αθήνα, 1992.
- Σίμωσι, 2009: Σίμωσι Γ.Α., *Ο «κλειστός» πολεμικός λιμένας της Σάμου. Ομοιότητες και συγκρίσεις με άλλα παράλληλα παραδείγματα «κλειστών» πολεμικών λιμένων της Μεσογείου*, Διδακτορική Διατριβή στο Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, 2009.
- Σταματιάδης, 1862: Σταματιάδης Ι. Ε., *Σαμιακά Ήτοι Ιστορία της Σάμου από των Αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τα καθ ημάς*, τόμος πρώτος, Αθήνα 1862.
- Σταυρουλάκη, 1997: Σταυρουλάκη Φ., " Βυζαντινά λιμάνια. Τεχνητά λιμάνια και «αυτοφυή ορμητήρια»", στο *Ταξίδια στις Βυζαντινές θάλασσες*, επιμ. Ντιάνα

Ζαφειροπούλου, Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, ΥΠΠΟ, 1997, 19 – 32.

- Στράτος 1972: Στράτος Α. Ν., *Το Βυζάντιο στον Ζ' αιώνα*, τόμος Δ', Κωνσταντίνος Γ' (Κώνστας) 642 – 668, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα, 1972.
- Τσάκος, 1998: Τσάκος Κ., " Η Σάμος κατά τους πρώιμους Βυζαντινούς χρόνους και τα ευρήματα των ανασκαφών", *Σάμος*, τόμος Α', Αθήνα, 1998, 21 – 36.
- Τσάκος, 1979: Τσάκος Κ., " Συμβολή στην Παλαιοχριστιανική και πρώιμη Βυζαντινή Μνημειογραφία της Σάμου ( Πίνακες Ζ – ΙΑ) " , *ΑΕ*, 1979, 11 – 25.
- Τσάκος, 1987: Τσάκος Κ., "Συμβολή στην Παλαιοχριστιανική και πρώιμη Βυζαντινή Μνημειογραφία της Σάμου. Το Κάστρο του Λαζάρου", στο *ΣΕ* 33/34, Περιοδική έκδοση Σαμιακών Γραμμάτων, τόμος Θ', αριθμός τεύχους 33 – 34, Αθήνα, Ιανουάριος 1987, 53 – 60.
- Χριστοφιλοπούλου, 2000: Χριστοφιλοπούλου Α., " Κρίσιμοι χρόνοι 642 - 802" στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος Η', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 2000, 8 – 45.
- Χριστοφιλοπούλου, 1998: Χριστοφιλοπούλου Α., *Βυζαντινή Ιστορία Β' 1 610 – 867*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1998.

#### Ξενόγλωσσα

- Ahrweiler, 1966 : Ahrweiler H., *Byzance et la mer La marine de guerre , la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VII<sup>e</sup> – XV<sup>e</sup> siècles*, Presses Universitaires de France, 1966.
- Ballance, 1989: Balance M., Boardman J., Corbett S., Hood S., *Excavations in Chios 1952-1955. Byzantine Emporio*, Supplementary volume No. 20, The British School of Archaeology at Athens, Thames and Hudson, Oxford, 1989.
- Їurčić – Χατζητρύφωνος 1999: S. Їurčić – E. Χατζητρύφωνος, *Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300- 1500 και η Διατήρηση της*, Έκδοση Γ ', University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1999.
- Diamanti, 2012: Diamanti C., " Byzantine emperors on stamped byzantine amphoras", στο *Rei Cretariae Romanae Factorum Acta* 42, 2012, 1-4.
- Foss – Winfield 1986: Foss C. – Winfield D., "*Byzantine Fortifications: An Introduction*", University of South Africa, Pretoria, 1986.
- Foss, 1975: Foss, C. "The Persians in Asia Minor and the end of Antiquity", στο *The English Historical Review* 357, vol. 90, Oxford University Press, 1975, 721 – 747.

- Gerousi, 2009: Gerousi E., " Two 9<sup>th</sup> Century Lead Seals from the area of the Byzantine Quarter at Pythagoreio, Samos", *ΔΣΒΣ* 10, Οκτώβριος 2009, 117 – 124.
- Guérin, 1856: Guérin V., *Description de l' île de Patmos et de l'île de Samos*, 1856
- Hood 1989: Balance M., Boardman J., Corbett S., Hood S., *Excavations in Chios 1952-1955. Byzantine Emporio*, Supplementary volume No. 20, The British School of Archaeology at Athens, Thames and Hudson, Oxford, 1989.
- Johnson 1983: Johnson S., *Late Roman Fortifications*, London, 1983.
- Lawrence 1983: Lawrence, W. A., "A Skeletal History of Byzantine Fortification", *The Annual of the British School at Athens*, Vol. 78, 1983, 171- 227.
- Malamut, 1988: Malamut E., *Les îles de l'empire byzantin VIII<sup>e</sup> - XII<sup>e</sup>*, Byzantina Sorbonesia 8, Paris, 1988.
- Miles, 1964: Miles, G. C., " Byzantium and the Arabs: Relations in Crete and the Aegean Sea", *DOP* 18, Washington, 1964, 3 – 33.
- Nesbitt– Oikonomides, 1994: Nesbitt J. – Oikonomides N., *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τομ. 2, *South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor*, Washington D.C., 1994.
- Oekonomides – Drossoyianni, 1989 : Oekonomides, M. –Drossoyianni, Ph., "A hoard of byzantine gold coins from Samos", *RN*, 6e série, tome 31, année 1989, 145 – 182.
- Oikonomides, 1972: Oikonomides N., *Les listes de préséance byzantines des IX<sup>e</sup> et X<sup>e</sup> siècles*, éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1972.
- Poulou – Papadimitriou 1985: Poulou – Papadimitriou N., *Samos paléochrétienne: l'apport du materiel archéologique*, thèse pour le Doctorat, Paris 1985 (αδημοσίευτη).
- Shipley, 1987: Shipley G., *A History of Samos 800 – 188 B.C.*, Clarendon Press, Oxford, 1987.
- Trombley, 2001: Trombley R. F., "Mediterranean sea culture between Byzantium and Islam c. 600 – 850 A.D." στο *Οι Σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7<sup>ος</sup> – 9<sup>ος</sup>)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα, 2001, 133 – 169.
- Van Millingen – Traquair – George – Henderson 1912: Van Millingen A. – Traquair R. – George W.S. – Henderson A.E., *Byzantine Churches in Constantinople Their History and Architecture*, Macmillan and Co., London, 1912
- Veikou, 2012 : Veikou M., "Byzantine Histories, Settlement Stories: *Kastra*, «Isles of Refuge» and «Unspecified Settlements» as In – between or Third Spaces Preliminary Remarks on Aspects of Byzantine Settlement in Greece (6<sup>th</sup> – 10<sup>th</sup> c.)", στο *Οι Βυζαντινές πόλεις (8<sup>ος</sup> – 15<sup>ος</sup> Αιώνας) Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*,

επιμ. Τόνια Κιουσοπούλου, εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, 2012, 159 – 206.

- Wrebe, 1929 : Wrebe W., "Von Misokampos auf Samos", *AM* LIV, 1929, 65 – 96.

## Παράρτημα

### Χρονολόγιο

|                |                                                                                                                                                      |
|----------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 361 και 364    | Επιδρομές πειρατών                                                                                                                                   |
| 362 και 365    | Σεισμοί                                                                                                                                              |
| 417            | Σεισμός και επιδρομή Γόθων                                                                                                                           |
| 623 (πιθανόν)  | Περσική επιδρομή                                                                                                                                     |
| 665/6          | Πρώτη αραβική επίθεση                                                                                                                                |
| 892/3          | Δεύτερη αραβική επίθεση με μαρτυρία αιχμαλωσίας του στρατηγού και πατρικίου Σάμου Κωνσταντίνου Πασπαλά                                               |
| 911/2<br>960/1 | Τρίτη αραβική επίθεση<br><br>Ο Νικηφόρος Φωκάς χρησιμοποιεί την Σάμο ως ορμητήριο κατά τις στρατιωτικές επιχειρήσεις του για την ανάκτηση της Κρήτης |
| 1027           | Τελευταία αραβική επίθεση                                                                                                                            |

## Κατάλογος Στρατηγών Θέματος Σάμου \*

1. Θεόδωρος βασιλικός πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Σάμου  
Χρονολόγηση: 8<sup>ος</sup> ή 9<sup>ος</sup> αιώνας
2. Νικόλαος διοικητής Σάμου και Χίου  
Χρονολόγηση: 8<sup>ος</sup> – 9<sup>ος</sup> αιώνας
3. Μιχαήλ βασιλικός σπαθάριος και δρουγγάριος του Κόλπου (=Σάμος)  
Χρονολόγηση: μεταξύ 840 – 870
4. Κωνσταντίνος Πασπαλάς βασιλικός πρωτοσπαθάριος, πατρίκιος και στρατηγός Σάμου  
Χρονολόγηση: 892 – 893
5. Ιλάριος αυτοκρατορικός πρωτοσπαθάριος και κριτής της Σάμου  
Χρονολόγηση: 9<sup>ος</sup> – 10<sup>ος</sup>
6. Λέων σπαθάριος και κριτής Σάμου  
Χρονολόγηση: 9<sup>ος</sup> – 10<sup>ος</sup>
7. Νικηφόρος αυτοκρατορικός πρωτοσπαθάριος και στρατηγός της Σάμου  
Χρονολόγηση: 9<sup>ος</sup> – 10<sup>ος</sup>
8. Ρωμανός Λεκαπηνός δρουγγάριος και στρατηγός της Σάμου  
Χρονολόγηση: 906 – 911
9. Επιφάνιος βασιλικός πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Σάμου  
Χρονολόγηση: 10<sup>ος</sup>
10. Λέων ανθύπατος πατρίκιος και στρατηγός Σάμου  
Χρονολόγηση: 10<sup>ος</sup> ή μέσα 11<sup>ου</sup> ;
11. Νικόλαος βασιλικός πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Σάμου  
Χρονολόγηση: 10<sup>ος</sup>
12. Θεόδωρος βασιλικός πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Σάμου  
Χρονολόγηση: 10<sup>ος</sup>
13. Θεόγνωστος αυτοκρατορικός πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Σάμου  
Χρονολόγηση: 10<sup>ος</sup> ή 9<sup>ος</sup> – 10<sup>ος</sup>;
14. Θεότιμος βασιλικός πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Σάμου  
Χρονολόγηση: 10<sup>ος</sup>
15. Πολυφουσκής (;) δρουγγάριος Σάμου  
Χρονολόγηση: τέλος 10<sup>ου</sup> αρχές 11<sup>ου</sup>
16. Χριστόδουλος βασιλικός πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Σάμου  
Χρονολόγηση: 10<sup>ος</sup> – 11<sup>ος</sup> <sup>118</sup>.

---

\*Ο κατάλογος αυτός γίνεται με βάση τα μολυβδόβουλα που έχουν βρεθεί.

<sup>118</sup> Σαββίδης, "On the prosopography of the Byzantine maritime Theme of Samos", 1995 – 1996, 266 – 267.  
Nesbitt J. – Oikonomides N., Byzantine Seals, 1994, 130 – 136.

## Κατάλογος Επισκόπων Σάμου

- |    |             |                                                                           |
|----|-------------|---------------------------------------------------------------------------|
| 1. | Μιχαήλ      | 5 <sup>ος</sup> αιώνας                                                    |
| 2. | Ισίδωρος Α΄ | β΄ μισό 6 <sup>ου</sup> αιώνα                                             |
| 3. | Αναστάσιος  | τέλη 6 <sup>ου</sup> αιώνα (έχει βρεθεί μολυβδόβουλο του)                 |
| 4. | Ισίδωρος Β΄ | τέλη 6 <sup>ου</sup> αιώνα (Πρακτικά Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου)      |
| 5. | Ηράκλειος   | τέλος 8 <sup>ου</sup> αιώνα (783) (Πρακτικά Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου)      |
| 6. | Ναρσής      | τέλη 8 <sup>ου</sup> αιώνα (έχει βρεθεί μολυβδόβουλο του)                 |
| 7. | Λέων        | αρχές 9 <sup>ου</sup> αιώνα                                               |
| 8. | Γεώργιος    | 11 <sup>ος</sup> ή 12 <sup>ος</sup> αιώνας (έχει βρεθεί μολυβδόβουλο του) |

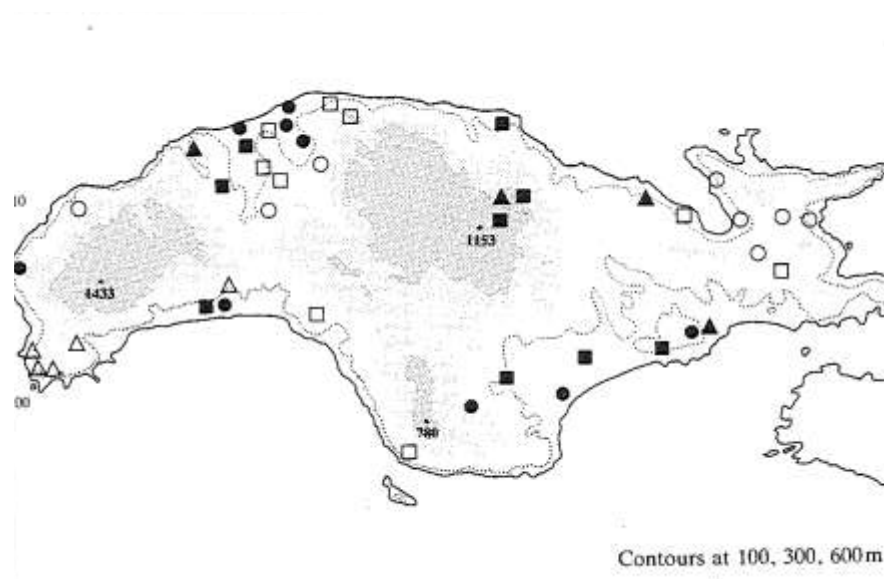
## Παράρτημα Εικόνων



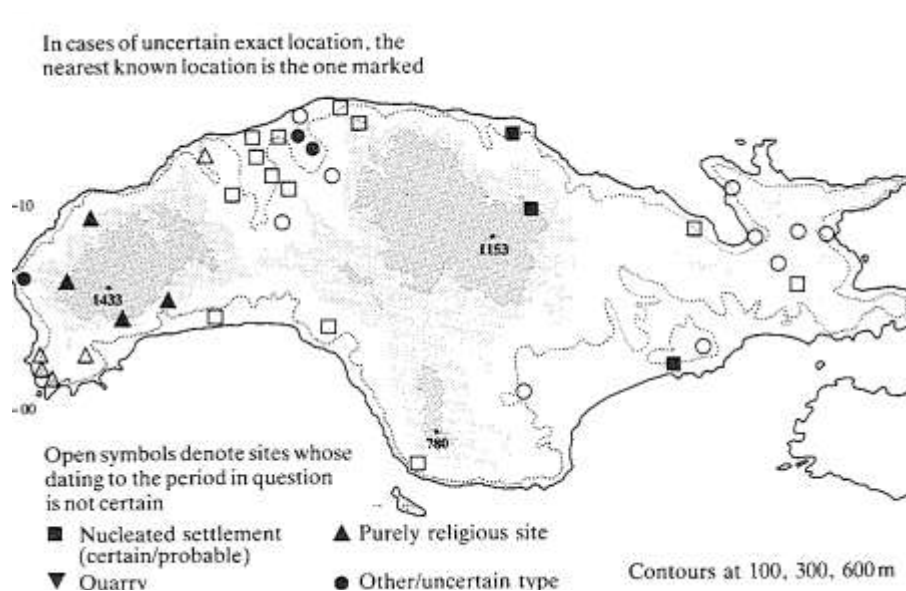
Χάρτης 1. Σημειώνεται η θέση του Ικάριου Πελάγους.



Χάρτης 2. Γεωφυσικός χάρτης Σάμου. Σημειώνονται οι δυο βασικοί ορεινοί όγκοι.



Χάρτης 3. Θέσεις Παλαιοχριστιανικής περιόδου.



Χάρτης 4. Θέσεις Μεσοβυζαντινής περιόδου.





Χάρτης 7. Η θέση Καστροβούνι.



Χάρτης 8. Κάστρο Λαζάρου.



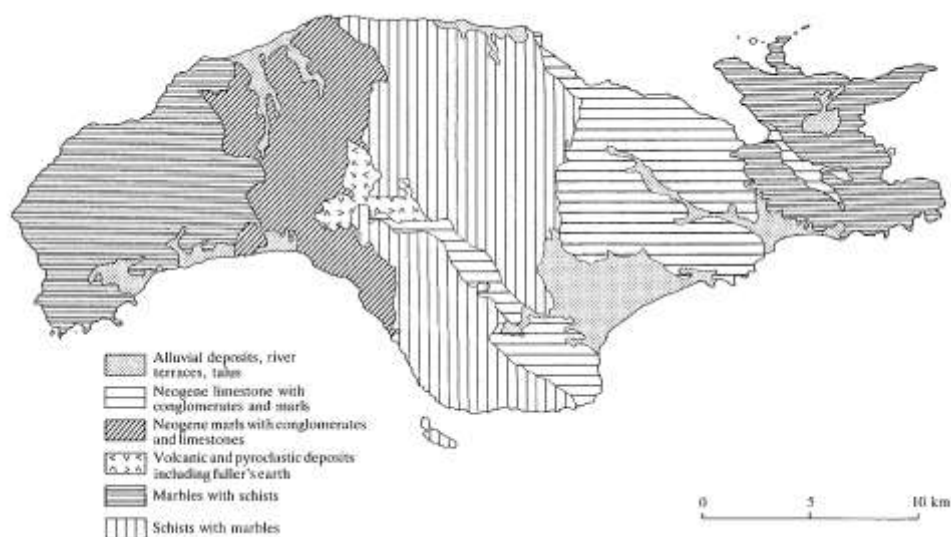
Χάρτης 9. Κάστρο Λουλούδας.



Χάρτης 10. Οχύρωση στη θέση Προφήτης Ηλίας.



1. Οι δυτικές πλαγιές του Καρβούνη.



2. Χάρτης της Σάμου που παρουσιάζονται τα προϊόντα του υπεδάφους της.



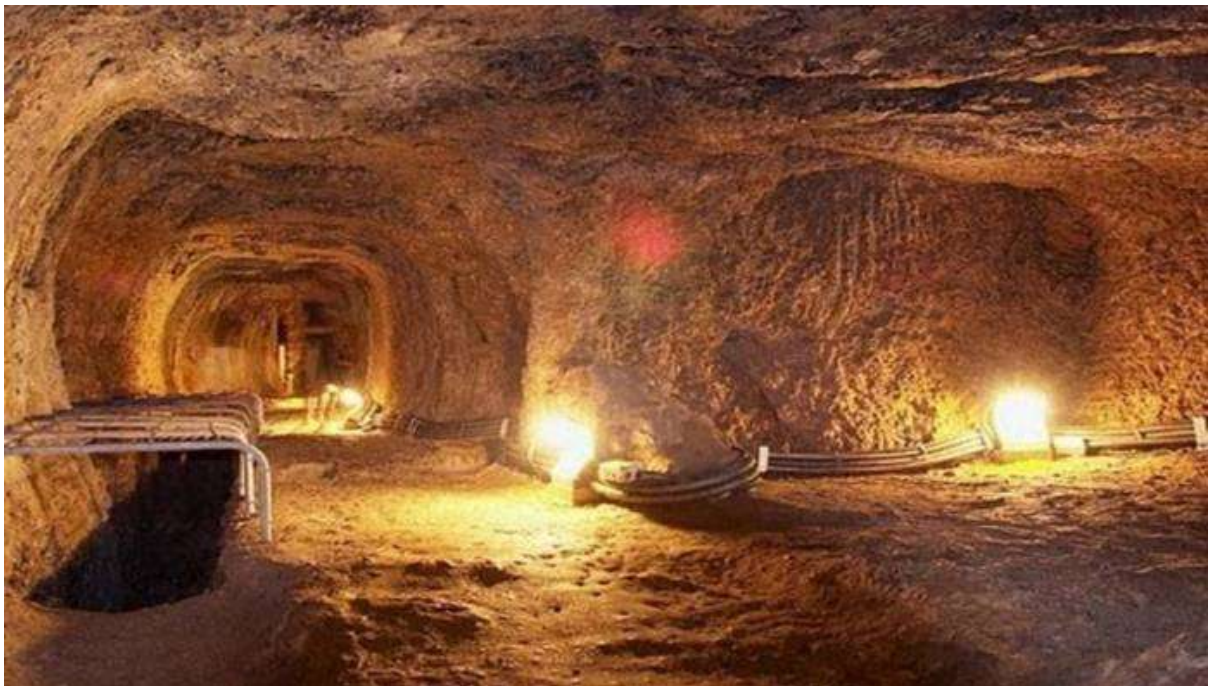
3. Ο αρχαιολογικός χώρος του Ηραίου. Στον αριθμό 8 της κάτοψης αντιστοιχεί η παλαιοχριστιανική βασιλική.



4. Η θέση Μεγάλη Λάκκα



5. Ο θησαυρός της Μεγάλης Λάγκας όπως εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πυθαγορείου.



6. Το Ευπαλίνειο Όρυγμα.



7. Αποτροπαϊκό φυλακτό του 7<sup>ου</sup> αιώνα από το Ευπαλίνειο Όρυγμα.



Ευπαλίνειο όρυγμα. Χάλκινα αποτροπαϊκά ζυγιά.  
Της πεντάτης μ.Χ. (JEP9)  
Ευπαλίνειο όρυγμα. Χάλκινα αποτροπαϊκά ζυγιά.  
Της πεντάτης μ.Χ. (JEP9)

Ευπαλίνειο όρυγμα. Χάλκινα αποτροπαϊκά ζυγιά.  
Της πεντάτης μ.Χ. (JEP9)  
Ευπαλίνειο όρυγμα. Χάλκινα αποτροπαϊκά ζυγιά.  
Της πεντάτης μ.Χ. (JEP9)



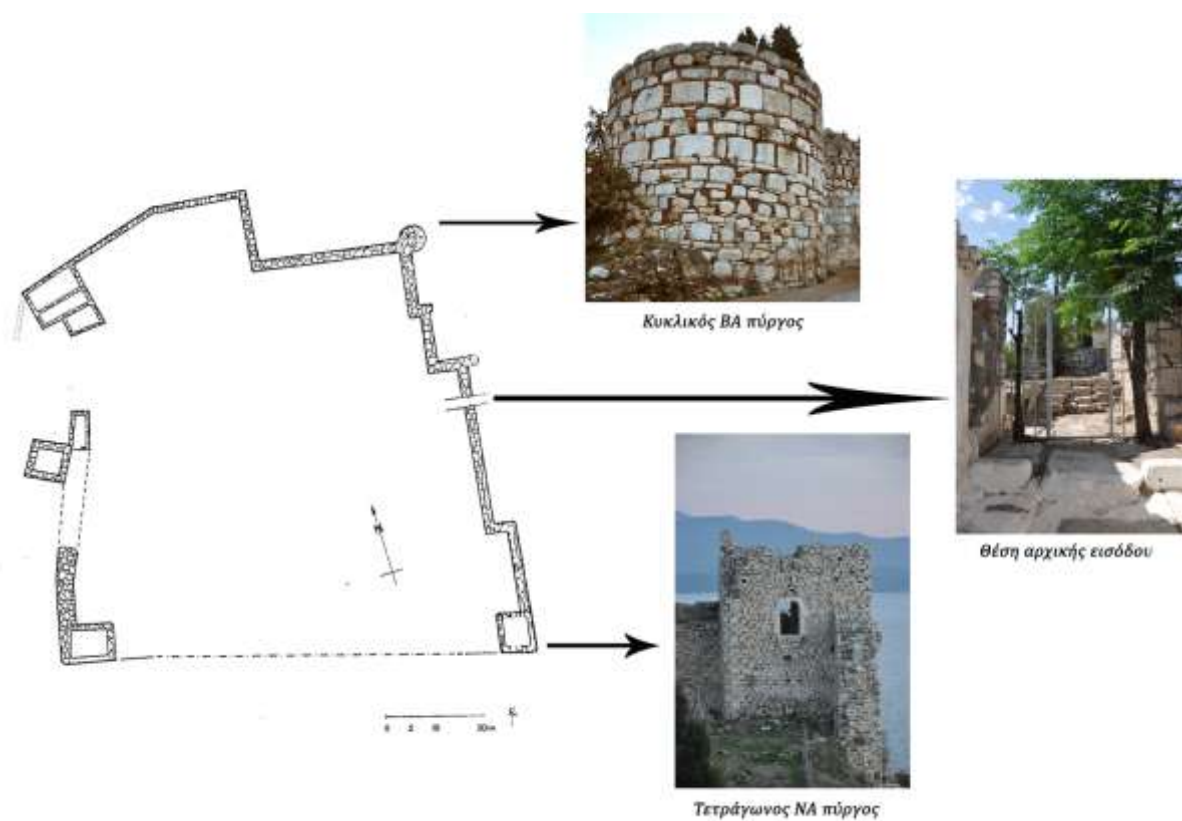
8. Ζυγοί και βάρη από του Ευπαλίνειο Όρυγμα. Στρώμα 7<sup>ου</sup> αιώνα.



9. Σφραγίδα άρτου από το Ευπαλίνειο Όρυγμα. Στρώμα 7<sup>ον</sup> αιώνα.



10. Άποψη του Πυθαγορείου από τα δυτικά. Με βέλος σημειώνεται η θέση του Κάστρου.



11. Κάτοψη του Κάστρου του Πυθαγορείου και σωζόμενα τμήματα αυτού.



12. Η επιγραφή που αναφέρεται στον αυτοκράτορα Θεόφιλο.



13. Ο ναός του Αγίου Νικολάου στη θέση Ποτάμι Καρλοβάσου



14. Ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στη θέση Ποτάμι Καρλοβάσου.



15. Η οχύρωση στη θέση Ποτάμι Καρλοβάσου.



16. Η οχύρωση στη θέση Ποτάμι. Άποψη από τα νότια.



17. Καστράκι Ποταμού. Πανοραμική άποψη της οχύρωσης.



18. Καστράκι Ποταμού. Η ανατολική όψη της οχύρωσης.



19. Καστράκι Ποταμού. Η πύλη εισόδου.



20. Καστράκι Ποταμού. Λεπτομέρεια της πύλης.



21. Καστράκι Ποταμού. Ο φυσικός βράχος έχει διαμορφωθεί σε αναβαθμούς που οδηγούν στην πύλη.



22. Καστράκι Ποταμού. Λεπτομέρεια της εισόδου. Στο κατώφλι διακρίνεται η οπή προσαρμογής της ξύλινης θύρας.



23. Καστράκι Ποταμού. Λεπτομέρεια της εισόδου. Διακρίνονται εκατέρωθεν οι οπές υποδοχής των ξύλινων δοκών για την ασφάλιση της πύλης.



24. Καστράκι Ποταμού. Η νοτιοανατολική πλευρά των τειχών.



25. Καστράκι Ποταμού. Η νοτιοδυτική πλευρά των τειχών (τα τείχη είναι η συνέχεια αυτών της εικόνας 50).



26. Καστράκι Ποταμού. Η βορειοανατολική πλευρά των τειχών.



27. Καστράκι Ποταμού. Η δεξαμενή νερού.



28. Καστράκι Ποταμού. Άποψη του ανώτερου τμήματος της οχύρωσης με τις σωζόμενες επάλξεις.



29. Η θέση Καστροβούνι.



30. Η ακτή ακριβώς κάτω από το Καστροβούνι, όπου σύμφωνα με τον Guérin σώζονταν ίχνη λιμενικής εγκατάστασης.



31. Το ανώτερο άνδηρο του Καστροβουνίου από τα ανατολικά.



32. Το ανώτερο άνδηρο του Καστροβουνίου από τα δυτικά.



33. Το σωζόμενο τμήμα της τείχισης στα νοτιοδυτικά του ανωτέρου ανδῆρου του Καστροβουνίου.



34. Το βορειοδυτικό τμήμα της οχύρωσης.



35. Αποψη του κατώτερου τμήματος της κορυφογραμμής. Τα τείχη του Καστροβουνίου σώζονται σε πολύ κακή κατάσταση ωστόσο μπορούμε να ακολουθήσουμε το ίχνος τους πάνω στο φρύδι του λόφου.



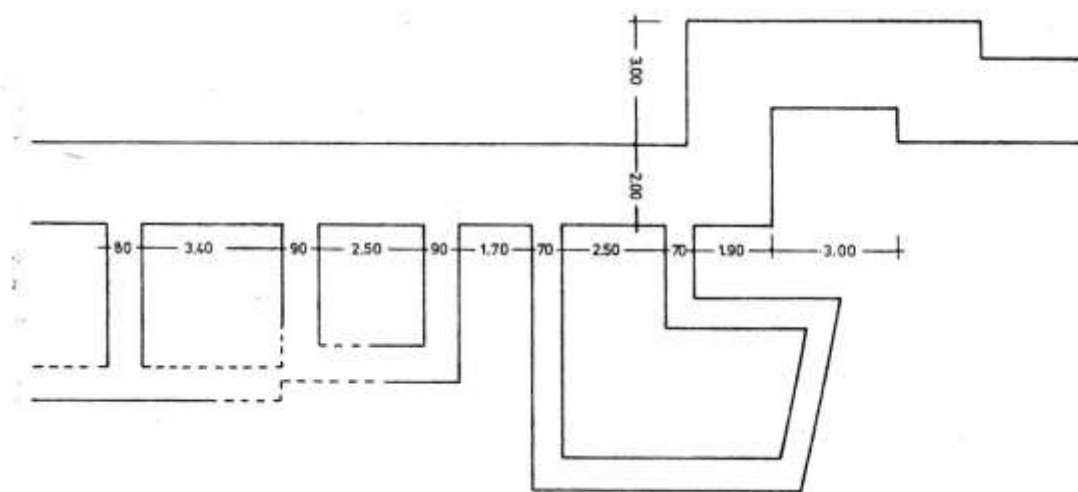
36. Το τμήμα της τείχισης που εντοπίστηκε μεταξύ του κατώτερου και του μεσαίου ανδρήρου.



37. Το πλάτωμα μεταξύ των κορυφών Προφήτη Ηλία και Λαζάρου στο όρος Καρβούνη, από την πλευρά του Λαζάρου.



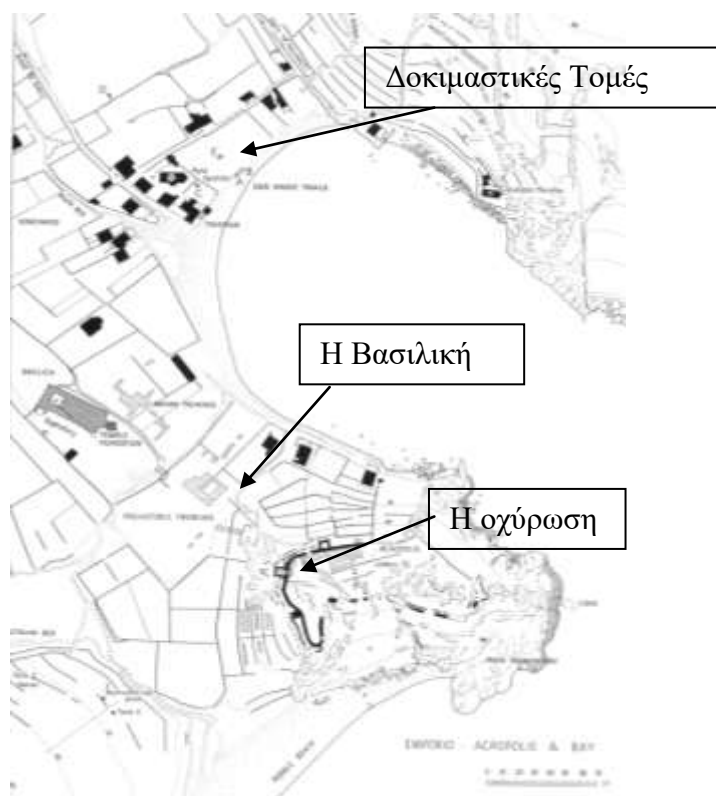
38. Άποψη του νότιου τμήματος της οχύρωσης. Σε πρώτο πλάνο σύμφωνα με τον Τσάκο διακρίνεται η πύλη του Κάστρου.



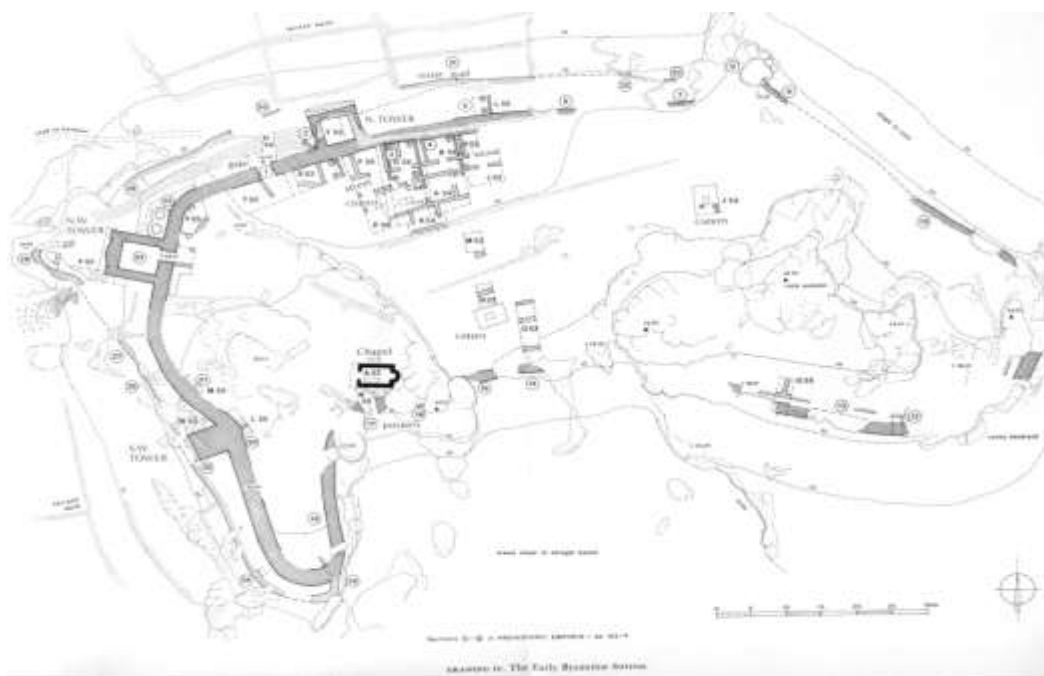
39. Κάτοψη του νότιου τμήματος της τείχισης με τα δωμάτια που εφάπτονται στο τείχος και την πύλη.



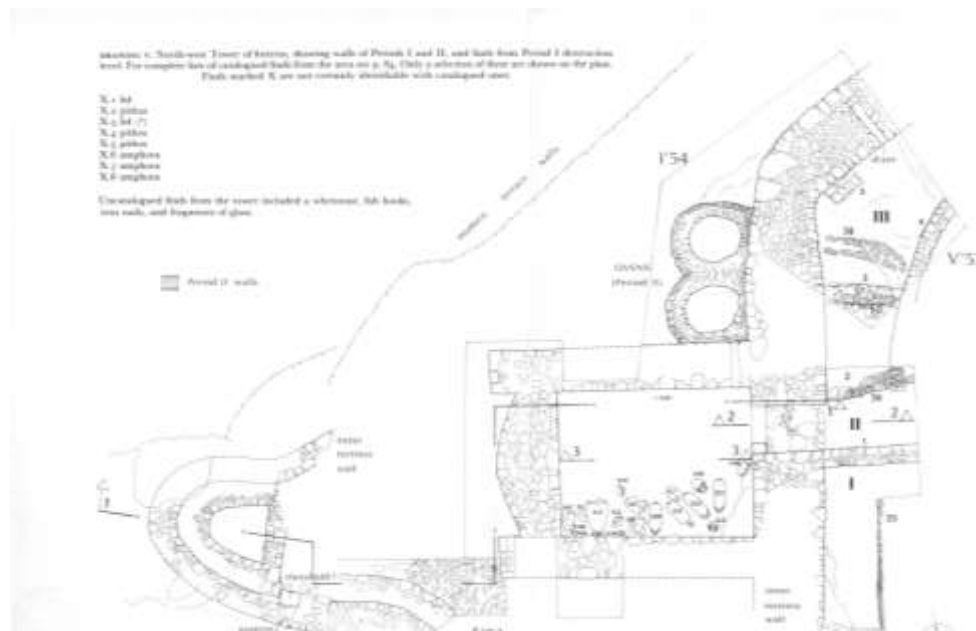
40. Η θέση Εμπόριο στα Μαύρα Βόλια Χίου.



41. Κάτοψη της ανασκαφής του Εμποριού.



42. Η οχύρωση στο λόφο του Εμπορειού.



43. Κάτοψη της θέσης των δυο κλιβάνων εκτός του τείχους του Εμπορείου.



44. Τα δωμάτια που εφάπτονται του τείχους του Εμπορείου.



45. Κάστρο Λουλούδας. Το Κάστρο είναι οικοδομημένο στην κορυφή του γυμνού βράχου που διακρίνεται σε δεύτερο πλάνο.



46. Η κλίμακα ανόδου προς την πύλη του Κάστρου Λουλούδας. Εδώ εικονίζονται οι πρώτοι αναβαθμοί οι οποίοι φέρουν εκτεταμένη διάβρωση. Όσο αναβαίνουν ωστόσο είναι πιο εύκολα αναγνωρίσιμοι.



47. Άποψη του ανοίγματος της πύλης του Κάστρου Λουλούδας προς τα ανατολικά.



48. Άποψη του ανοίγματος της πύλης του Κάστρου Λουλούδας προς τα δυτικά.



49. Ο χώρος δυτικά της πύλης του Κάστρου Λουλούδας.



50. Η κατάληξη του όρους Άμπελος στα ανατολικά του Προφήτη Ηλία.



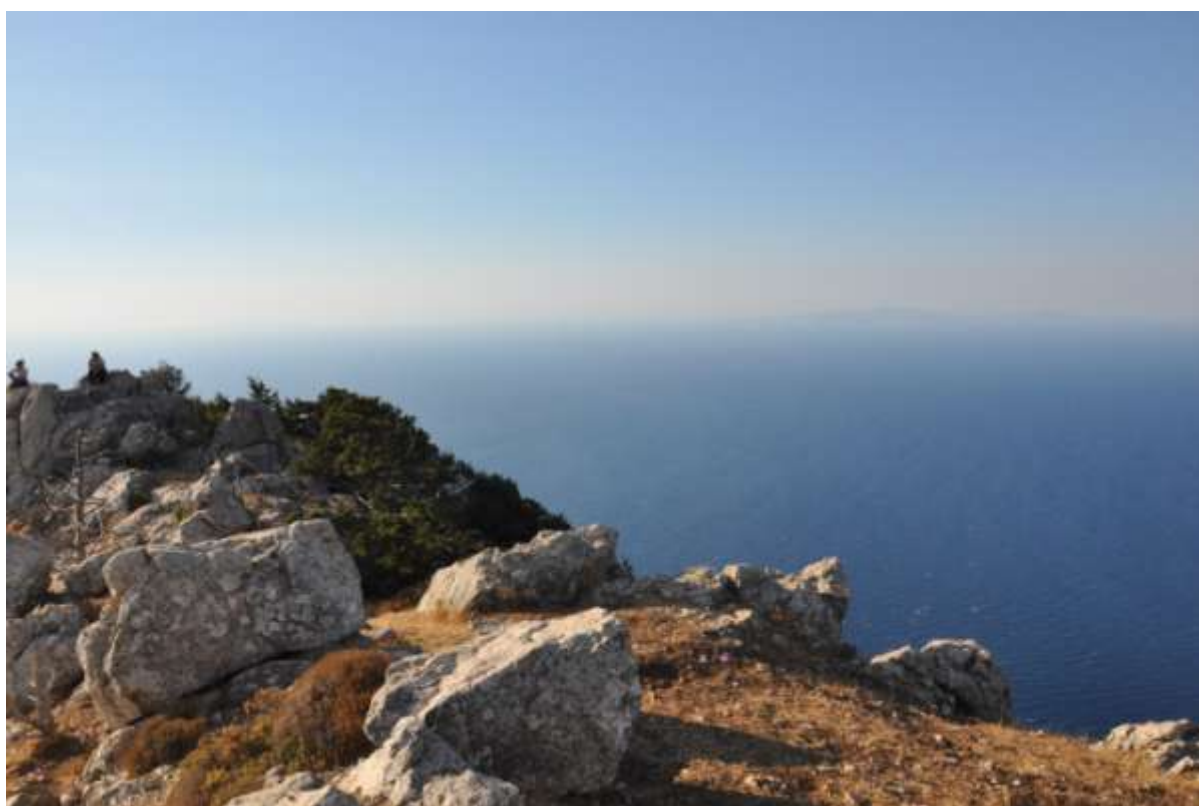
51. Η κατάληξη του όρους Καρβούνης δυτικά του Προφήτη Ηλία.



52. Η θέση Προφήτης Ηλίας. Στην κορυφή του λόφου διακρίνεται ο μεταβυζαντινός ναός.



53. Το τείχος που περιτρέχει την θέση Προφήτης Ηλίας.



54. Καστροβούνι. Η εποπτεία της οχύρωσης στη βόρεια πλευρά. Στο βάθος διακρίνεται η Χίος



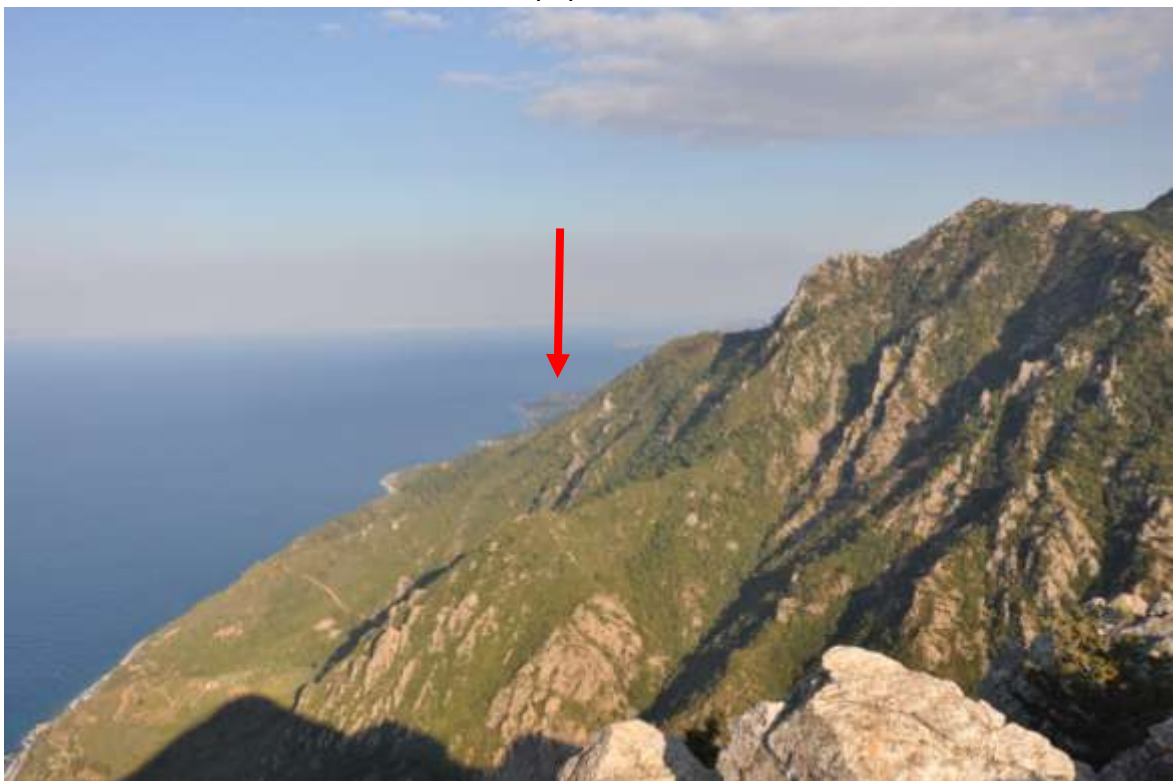
55. Καστροβούνι. Η εποπτεία της οχύρωσης στη νότια πλευρά. Στο βάθος διακρίνεται η θάλασσα και με καλό καιρό η οπτική επικοινωνία είναι εξαιρετική.



56. Καστροβούνι. Η εποπτεία της δυτικής πλευράς.



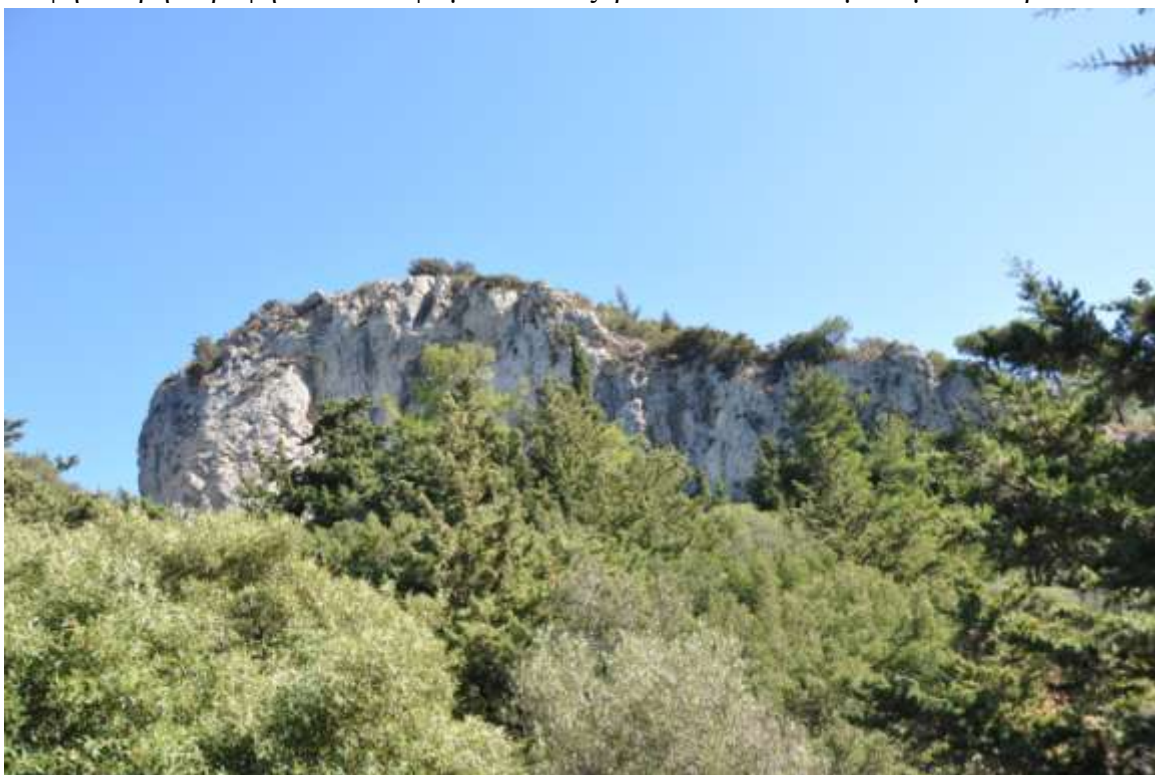
57. Προφήτης Ηλίας. Η λήψη είναι προς τα δυτικά του Προφήτη Ηλία όπου διακρίνεται το όρος Άμπελος που καταλήγει στη θάλασσα. Με βέλος σημειώνεται η κορυφή του Καστροβουνίου.



58. Καστροβούνι. Ανώτερο άνδηρο. Με βέλος σημειώνεται η θέση του Προφήτη Ηλία.



59. Κάστρο Λουλούδας. Σε πρώτο πλάνο διακρίνονται οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις του Καρβούνη οι οποίες είναι σε χρήση έως σήμερα. Σε δεύτερο πλάνο η υψηλότερη κορυφή είναι το ύψωμα του Λαζάρου όπου και το ομώνυμο Κάστρο.



60. Καστράκι Ποταμού. Ο Σκυλόβραχος.



61. Ποτάμι Καρλοβάσου. Με βέλος σημειώνεται η θέση της οχύρωσης σε σχέση με την παραλία.



62. Καστροβούνι. Εποπτεία δυτικής πλευράς. Με βέλος σημειώνεται η θέση του Σκυλόβραχου πάνω από το Καστράκι του Ποταμού.



63. Καστροβούνι. Το ανώτερο άνδηρο.



64. Κάστρο Λουλούδας. Η εγκοπή που διακρίνεται στο βράχο αντιστοιχεί σε αναβαθμό που οδηγεί στο κεντρικό κλίτος του ναού. Η οικοδόμηση του ναού έφτανε ως την άκρη του γκρεμού που ξεκινά εκεί που τελειώνει ο βράχος.



65.           Καστροβούνι. Ο ναός του Αγίου Νικολάου.



66.           Καστροβούνι. Κτίσμα.



67. Προφήτης Ηλίας. Η δεξαμενή συλλογής νερού. Δεξιά στη φωτογραφία διακρίνεται το κανάλι που μετέφερε το νερό στην δεξαμενή της εικόνας 69.



68. Προφήτης Ηλίας. Δεξαμενή αποθήκευσης νερού. Διακρίνεται στο εσωτερικό της και το υδραυλικό κονίαμα.



69. Κάστρο Λουλούδας. Ο βράχος που διακρίνεται αριστερά στη φωτογραφία χωρίζει τον δεύτερο επιμήκη χώρο του ναού στα αριστερά. Ο κενός χώρος δεξιά αντιστοιχεί στο κεντρικό κλίτος. Η φωτογραφία είναι τραβηγμένη από τον νάρθηκα.



70. Κάστρο Λουλούδας. Το κεντρικό κλίτος του ναού.



71. Καστράκι Ποταμού. Ο τρίκογχος ναός. Σε πρώτο πλάνο βρίσκεται η είσοδος και στο βάθος η αψίδα του ιερού.



72. Καστράκι Ποταμού. Η νότια κόγχη του τρίκογχου ναού.



73. Καστράκι Ποταμού. Η δεξαμενή της οχύρωσης και το κανάλι μεταφοράς νερού.



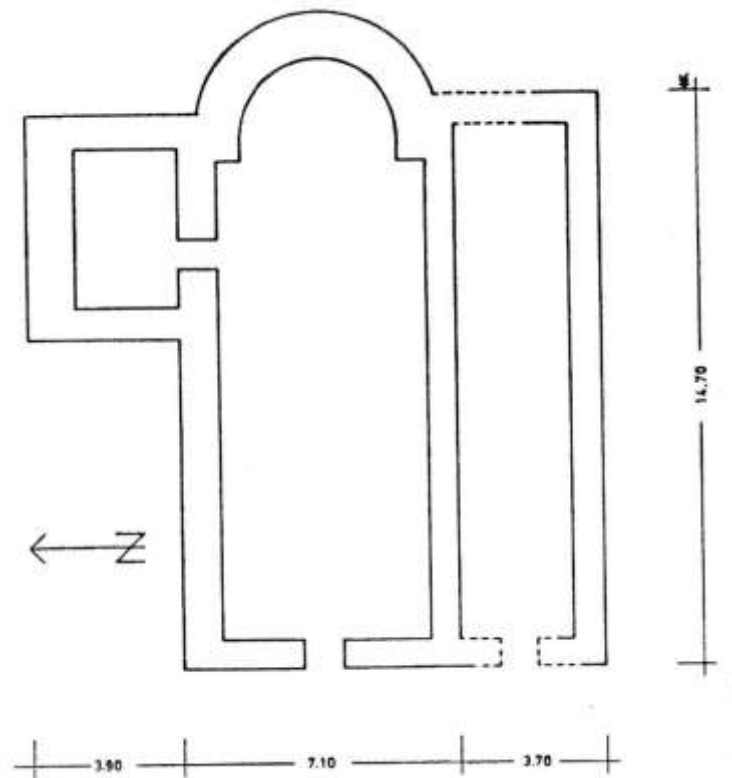
74. Καστράκι Ποταμού. Κανάλι ύδρευσης και δεξαμενή. Στο σημείο της ένωσης σώζεται υδραυλικό κονίαμα.



75. Καστράκι Ποταμού. Η δεξαμενή βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο σε σχέση με τα τείχη και τον ναό πιθανότατα για να διευκολύνεται η συλλογή νερού. Στην φωτογραφία διακρίνεται και η είσοδος σε αυτήν.



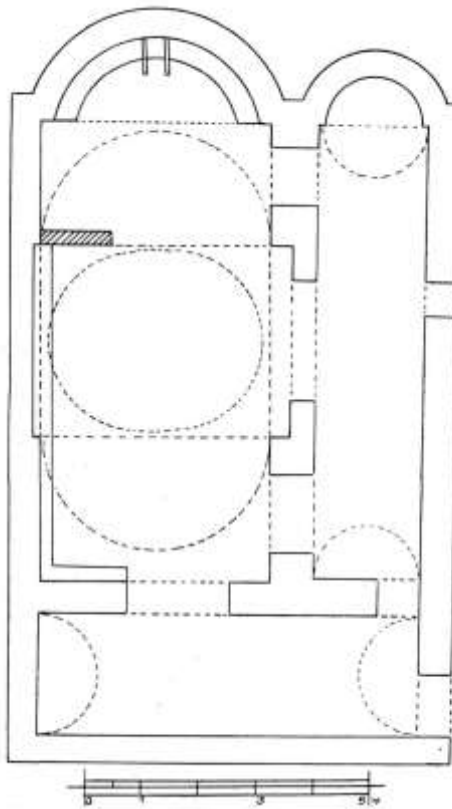
76. Καστροβούνι. Τμήμα τοίχου που πιθανότατα ανήκει σε κτήριο εφαιπτόμενο του εσωτερικού τείχους της οχύρωσης.



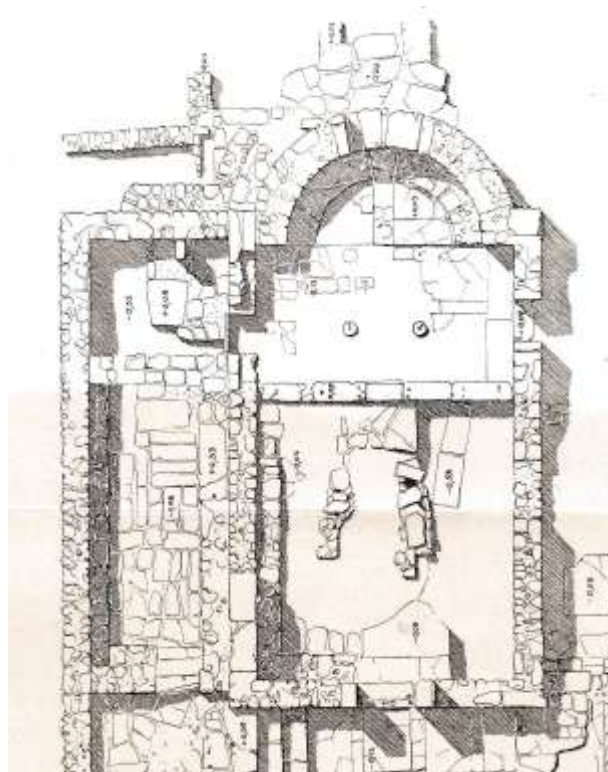
77. Κάστρο Λαζάρου. Κάτοψη του ναού.



78. Απείρανθος Νάξου. Αγία Κυριακή.



79. Απείρανθος Νάξου. Κάτοψη του ναού της Αγίας Κυριακής.



80. Κάτοψη της βασιλικής του Μισόκαμπου.

## Κατάλογος Εικόνων

1. Χάρτες 1, 2, 11, 12, 13, 14, 15, διαδίκτυο.
2. Χάρτες 3 – 10, Shirpley, *A history of Samos*, 234 – 238.
3. Εικ.2, Shirpley, *A history of Samos*, 273.
4. Εικ. 3, διαδίκτυο.
5. Εικ. 4, διαδίκτυο.
6. Εικ. 5, *Ατλας των Χριστιανικών Μνημείων του Αιγαίου*, 346 -350.
7. Εικ. 6, διαδίκτυο.
8. Εικ. 7 – 9, Καββαδία Αρχαιολογικό Μουσείο Πύργος Λυκούργου Λογοθέτη, 40 – 45.
9. Εικ. 10, διαδίκτυο.
10. Εικ. 11 – 13, Μαυρίκου Ε., *Ο πύργος του λογοθέτη Λυκούργου*, 11, 15, 16.
11. Εικ. 18, [https://www.isamos.gr/afierwma\\_kastrovouni/](https://www.isamos.gr/afierwma_kastrovouni/) (Επίσκεψη: 17/08/2017)
12. Εικ. 19, [https://www.isamos.gr/afierwma\\_kastrovouni/](https://www.isamos.gr/afierwma_kastrovouni/) (Επίσκεψη: 17/08/2017)
13. Εικ. 23, Τσάκος Κ., *Συμβολή στην παλαιοχριστιανική και πρόιμη μνημειογραφία της Σάμου*, πίναξ Ζ'.
14. Εικ. 24, Τσάκος Κ., *Συμβολή στην παλαιοχριστιανική και πρόιμη μνημειογραφία της Σάμου*, 13.
15. Εικ. 25, διαδίκτυο.
16. Εικ 26 – 29, Ballance, *Excavations in Chios 1952-1955. Byzantine Emporio*.
17. Εικ. 41 – 43, διαδίκτυο.
18. Εικ. 66, [https://www.isamos.gr/afierwma\\_kastrovouni/](https://www.isamos.gr/afierwma_kastrovouni/) (Επίσκεψη: 17/08/2017)
19. Εικ. 78, Τσάκος Κ., *Συμβολή στην παλαιοχριστιανική και πρόιμη μνημειογραφία της Σάμου*, 14.
20. Εικ. 79, διαδίκτυο.
21. Εικ. 80, Βασιλάκη - Καρακατσάνη Α., *Εικονομαχικές εκκλησίες στη Νάξο*, 51.
22. Εικ. 81, Johnson S., *Late Roman Fortifications*, 228.
23. Εικ. 82, Wrebe W., "Von Misokampos auf Samos", πίνακας XXXI.